

О.Л. ЛУГОВИЙ

ЧОРНІ ХМАРИ ІЗА ПРИПЯТИ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ З ЧАСІВ
ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

1945

diavrolana.org.ua

ОЛ. ЛУГОВИЙ

ЧОРНІ ХМАРИ ІЗЗА ПРИПЯТИ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ З ЧАСІВ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

ЦІНА 1 ДОЛ. 50 ЦТ.

Права автора застережені

1945

Друком: ALBERTA PRINTING CO.
10345 - 96th Street, Edmonton, Alberta, Canada

Dark Clouds from beyond Pripet River

**HISTORICAL NOVEL FROM THE TIME OF
UKRAINIAN-LITHUANIAN WAR, 1649**

**By A. LUHOWY
(Alexander Wm. Ovrutsky-Shwabe)**

All Copyright Reserved

1945

Printed by Alberta Printing Co.
Edmonton, Alberta, Canada

I.

Хилиться до вечора гарячий червневий день; такий гарячий, що повітря мигтить і наче переливається — вогке і важке. Заносить випарами з гнилих річок, багниць і не-прохідних пущ Полісся. Снують скрізь роями, гудуть злісно настирливо міліярди комарів, усіхих, небачених у сухих околицях мушок і жуків. Обліплять живе створіння, — худобину, чи й самого пана природи — людину так, що не помагає ніяке одмахування. Вбеться одного — на його місце лізуть тисячі. Одинока рада — дим. І справді, по дорозі на кілька гонів стелиться важкий, сивий аж білий дим з зелених хвойових галузок; стелиться по дорозі і по придорожному лісі. У диму сновигають люди, воли, коні... І, здається, що вони не ходять по землі, а плавають у якісь рідині — безногі.

З другого боку дороги старий заїзд, — велика присадкувата хата з почорнівших кругляків. Вузькі вікна з слюдяними шибами, що не дуже то пропускають світло в середину, та є — певно побиті — шиби, на яких на-тягнено висушені і вимяті воловячі міхурі. Обіч кілька стаєнь осівших у землю, як і хата присадкуватих. Усі будівлі огороженні високим міцним частоколом. Дістатись на подвір'я через частокіл неможливо навіть і доброму скакунови. Тай військо, колиб наважилося взяти подвір'я приступом — добре намарудилося. Зза частоколу і слабенька сила успішно боронилася перед більшою у два-три рази. Виглядало, що цього власне червневого дня у заїзді сподіються облоги — попід частокіл усе подвір'я заставлене навантаженими возами. Возами занята й уся площа перед заїздом та на кілька гонів по дорозі. На оглоблях і дишлях привязані рядна, рогожі, свитки та кожухи. На землі під ними копошаться діти, тут же і жінота ввихається; перебирають манатки на возах, кормлять дітей, лагодять завидна постіль для малих під возами. Інші варять вечерю у лісі, зараз через дорогу.

З мужчин — самі діди сивочупринні та безвусі хлопці в білих домотканних ногавицях, у сіряках. Попадаються підростки і в шляхоцьких кунтушиках, взуті в чобітки. І діти й підростки блукають по дорозі, доходять аж до північного кінця обозу, вглядуються і прислухуються, заходять через дорогу в ліс... В лісі є ще живі істоти... То в одному, то в другому місці виткнеться з лісу рогатий віл, або почтива хлопська коняка; подивиться, обженеться від надокучливих комарів, чмихне й дремене назад у ліс.

З півночі надіждуть по возу, по два і більше гуртки. На возах дітвора з мамами. Сивовусі діди провадять волів, хлопці тягнуться за возами. Кожний хлопець озброївся чим міг. Привязана до держака коса, сокира, або замашний, суковатий дубчак з обтесаним держаком, щоб ліпше було тримати в руках, заставляють здогадуватись, що ці люди втікають перед якоюсь небезпекою та озбройились на випадок нападу.

Вози стають вже по другий бік дороги. Зголоднілі перемучені воли жадібно припадають до моріжку обіч, але їх господарі не хапаються щось викладати дишлів з ярем. Діти й жінота обступають новоприбулих, оглядаються... Не питаютися, — як то споконвіку розпитують наші селяни незнайомих, — хто, звідки та куди іде, — лише в мент оглянувши запорошених, з засмаглими від спеки й утоми устами втікачів — хитають головами й уже по добрій хвилині мовчанки летить трівожно-вриване питання:

— Чи є хто за вами?

— Господь святий знає, чи є хто, чи нема? Другий вже день їдемо, але наших не бачили. На ріці коло порома бачили лише кількох, та в Чорнобилю, кажуть, збираються козацькі недобитки. Бачили й по той бік ріки кількох на конях, а чи воно козаки, чи з посполитих, хто його тепер розбере, — відповідають з возів.

— Певно посполиті ... Звідки тут козакам взятися?... Всі з Хмелем... А за Припеттю ще спокійно? Хлопство не рушається? — знов падає такий же трівожно-боязкий запит.

— Коби рухалося! Ховаються по пущах та багнах... а ті, що рідня іх пішла козакувати, втікають на цей бік. Драгонія, кажуть, доїздить вже до Круків.¹

Гурт непевно переглянувся.

— Мати Божа!... Цеж зовсім недалеко! — страхуються жінки. — Час і нам забиратися...

— Ще поспіємо! — заспокоюючи озивається невеличкий на зріст дід. — Через Припять мосцівим панам не так легко буде перебратися. Чей на переправі козаки є... Тай переправ через Припять поблизу нема.

— А Мозир, а Бабиця!... Хібаж то далеко для кінниці?... Козаки розбиті, нікому спинити... — перечили дідови страхополохи. — Ми тут стоїмо не знати чого, а Литва може вже в Доярках, або в Копачах.² По цей бік ріки сунуть! Забираємося, от, поки час. Хоч до Горностайлопля доїдемо, все дальнє буде...

— Заспокійтесь люди! — обізвався другий, щойно підійшовши до гурту чоловік. Був вбраний у старий вилинялий кунтуш, з староюж шаблею на поясі й заткнутим за пояс пістолем. — Куди ви втікатимете, тай від кого?... От, може нині, завтра, надійде козацтво, то всі до своїх сіл повернете...

— Ага! Будемо литвинів тут чекати!... Горло під ніж наставляти? — загомоніли на перебій жінки. — Не бачили, якими повернулись наші з литовського полону?... І самим на таку муку ждати? Вашмосці що?... Всі ви, кармазинники-шляхта, одним духом на підданців дихаєте, свої чи чужі...

— Нерозумні! — grimнув шляхтич. — Не знаєте, що кожного покозаченого шляхтича магнати на паль сажають, шкіру з живого деруть?... Хіба ми, шляхта, мало вже дали людей для України?... А вам нема що страхатися. Сотник Горностай, ось який пан, та полішив жінку й дітей у своєму маєтку... Не дріжть за нужденне життя!...

— Хто знає, чи це правда? — не вговкувалися жінки. Шляхтич згорда випростався. — Хто сміє казати, що

¹ Село на шляху Брагин-Чорнобиль.

² Села на південному березі Припяти.

неправда? Я щойно по обіді звідтам. Там і не думають нікуди рушати — заспокоював гурт.

Жінки притихли. Коли вже такий багатий, на все Київське Полісся пан, як сотник Київського козацького полку, Микола Горностай, що у самого Хмельницького у великий ласці, зоставив у селі всю родину, то й справді страхатись нема чого. А старий шляхтич, радий, що його слова впливають на гурт, далі говорив:

— Не Горностай тільки. Багато козацьких старшин реєстрових мають родини поблизу. Адже наше Полісся дало усю старшину козацьку... Полковників самих зо трицять набереться з нашої поліської шляхти.³ Чого боятися?... Розбила Литва козаків, ну, то розбила... Усіляко на війні буває. Та може й не розбила аж так, як хлопство чутки розносить. Ви там не були, то й не знаєте, а в страху очі великі... Я був там не раз...

— Я також був там — перервав чийсь голос з заднього возу. Очі всіх звернулися у той бік.

— Хто ж ти такий? — закликав шляхтич. — Підійди но, вашмосць, сюди...

По хвилі підійшов повільно не старий ще козак у сивій сертязі, знужений, немитий вже довший час. Одна щока від уст аж по вуха покрита чорним, припавшим порохами струпом; під запалими очима мав чорні у вигляді підкови мішки; порісша щотина бороди не закривала ще дрібних, колотих ран на підборіддю й шиї. Зліплене засохшою кровю волосся щільно влипло у рану з другого боку голови, там, де було вухо. Ледво волікся, спираючись на палицю лівою рукою; правий рукав був порожній. Мав і жалюгідний й несамовито-страшний вигляд. Жінота заокала й відсахнулася. Зніяковіли мужчини, та й — певно бачивши не одне на своєму віку — старий шляхтич.

— Алеж й розцяцькували тебе, пане-братьє, скалічили... — заговорив він вражений. — Деж то, вашмосць, так?...

— У княжому полоні — видавив з себе нещасливець, безсило опустившись на землю. — Страшний був Ярема,

³ Історичний факт.

але й литовський князь-гетьман не далеко відійшов. Мене полонили пораненого під Жагалем. Скатували, відрубали вухо й праву руку, обвязали шматами, щоб кровю не зійшов та й пустили, хлопству на пострах... Щоб бачили й не важилися проти панства ворохобитись... Поки силу мав, то йшов, далі люди підняли та й везуть не знати куди й по що?... Ліпше смерть нехай би мені заподіяли...

— Страшно... І Бог терпить таку жорстокість! — шептали у гурті. Шляхтич понуро смикав себе за вус.

— Ну, а полковник Голота і старшина козацька де подінулися? — несміло, наче боячись турбувати каліку, спитав по хвилі.

— Порубаного полковника Голоту півмертвого посаджено на паль. Погинула на палях і старшина. Полоненим козакам голови постинали, а нам десятьом відрубано вуха й руки та пущено на пострах.⁴ Так наказав полковнику Донаваю⁵ сам князь. Частина наших прорвала литовські лави й відійшла, певно на Бабицю.

Всі слухали того оповідання похнюпивши голови, сумні, мовчазні. Шляхтич підвів каліку.

— Ходиж, вашмосць зо мною. Найдемо тобі чим підкріпиться, тай з Богом. Відпровадять тебе до отамана в Горностайліль, а там і до Київа поїдеш. Черці залікують рани вашмосця, а Бог і пан гетьман винагородять за каліцтво.

Підтримуючи козака шляхтич повів його до заїзду. Гурт розійшовся до возів. На дорозі зісталося лише пара дідів. Говорили ще про каліку:

— Моцний Боже! — резонував маленький дідок, що перший почав був заспокоювати жінок. — Скільки таких Безушків, Безручків та Безбородьків вже є на тій нещасній Україні... Мучили й калічили магнатські пахолки нас, підданців, аж ось і вільному козакові ще гірше... Страшний литовський князь, ой страшний! — хитав дід головою.

⁴ Це все історичні факти.

⁵ Полковник Доновай, як і знаний Максим Кривоніс, був скотляндцем. Всі вищі старшини армії князя Януша Радзивила були німцями, французами та скотляндцями по національності.

— А чував я, що отої князь є внуком нашого, руського князя з Волині,⁶ чи правда?... — ввернув другий дід.

— Віри не нашої!... Кальвин окаянний! Душу нечистоту запропастив, що над кровю своєю так знущається...

— Може й не запропастив, та... магнат! Магнат магнатові все братом буде. Не воювали хіба козаки з його дідом, що православним був?

Діди заговорилися й не завважили, що з боку Горностайполя показалася колона їздців. Доглянули її рухливіці хлопці й миттю поховалися за своїми возами. Втікацький табор охопила трівога. Котрийсь з хлопчаків крикнув: — Литва йде!... і цей викрик підхопило жіноцтво.

— Литва йде!... Литва іде!... — гомінко передавалося від воза до воза, перекотилося через частокіл, викликавши скрізь жах. — Ховайтесь люди!

— Пізно ховатися, та й куди?... У гурті й смерть не така страшна...

Всеж кожне пхалося попід вози; попасти під шаблі боялося. Жінки молилися, плакали... Їздці повільно зближалися, здавалося втікачам, надто повільно. Вже виріжнювалися окремі їздці, іх убрання. Приглядалися діди, забувши вступитись з дороги; приглядався з ганку й високочивший на гомін з заїзду старий шляхтич.

— Це козаки! — голосно викрикнув по хвилі один з дідів. — Не бійтесь!

— Егеж, козаки! Я добре бачу киреї, та й шапки козацькі! В переднього булава... — ствердив дідові слова шляхтич.

— Не ховайтесь. Це наші! — заспокоювали діди жінок.

Трівога знов уляглася. Колона підїздила вже до заїзду. Сотки пар очей з під возів і з надвозів німо-зацікавлено впялилися в передніх їздців — старшин. На чорному крукові-коні попереду іхав молодий, невеликий на зріст їздець. Кругле обличча їздця прикрашене ще не поспівшим

⁶ Великий гетьман литовський, князь Януш Радзивіл був внуком славного борця за православіс, князя Константина Острожського (син його дочки Катерини).

вирости як слід вусом; суворо-задумані, сині очі, навісі і над самими очними ямами брови, затиснені уста. Убраним не ріжнився від інших їздців; сіра баранкова шапка з білим верхом, чорний жупан і шаровари, вправлені у холяви високих міцних чобіт. За плечима, як і всі інші, мав легкий мушкет. За те щиро оправлена в срібло, східної роботи шабля — відріжнуvalа його. Відріжнував також і блискучий пірнач за поясом, ознака ранги козацького полковника. За ним два старші вже козаки-осавули і хорунжий з прaporом, давньої вже роботи. На малиновому шовковому тлі золотом вишитий образ архистратига Михайла, покровителя козацтва, на одному боці, — на другому — по ясно синьому шовку вишите сходяче золоте сонце. По краях написи, великими, стародавнimi, слов'янськими письменами.⁷ За старшиною чималий почвірний ряд кінських голів, вусатих і безвусих облич та списів.

Полковник підняв блискучий пірнач і відділ пристанув. Шляхтич підійшов до старшини.

— Вашець тут не атаманує, часом?... Що це за люди?
— звернувся до підійшовшого полковник.

— Втікачі зза Припяти, ваша милість, пане полковнику,
— пояснив шляхтич кланяючись. — Втікають на наш бік
від литовського війська. Литва далеко, може ще й з зимо-
вих кватир не рушила, а нарід втікає...

— А тиж, вашець, пане шляхтичу, чим тут порядку-
єш? — перебив йому осавул.

— Лад даю, пане осавуле... Зо страху люди Бог зна-
куди загналися. Руйнували все й нищили, — посполиті
поки що на ніщо більше не здатні. А вже в небезпеці, по-
требують все когось з розумнішою, тверезою головою, щоб
ними розпоряджувався, — розповідав охочомовний шлях-

⁷ Цей самий прapor автор переховував впродовж кількох місяців у часи жовтневої революції, тож мав час його роздивитись. Належав 17 Чернігівському гусарському полкові (давньому Чернігівському козацькому комонному).

тич. — Богу дяка й пану гетьману, що надіслав такого славного лицаря, як ти, вашмосць, пане полковнику.⁸

— Далася вже нам ця чернь у знаки, — знехотя кинув другий осавул. Полковник перебив йому:

— Ти хіба мене знаєш, вашмосць, шляхтичу? — спитав він трохи здивовано.

— Щеб не знати! — відповів урадуваний шляхтич. — Під Гомелем та Могилевом бився ще на весні під твоїм рейментом. Чернобильський шляхтич я, Михайло Панькевич, отаман сотні пана Горностая.

— Пригадую, вашмосць, — сказав урадувано й полковник. — Добре, що зустрів тебе! Є хто в Чорнобилю?

— Козацтво є, а чи багато, не ручуся. Я вже два дні не був там, все товчуся на коні, їжджу по шляхті, щоб одпір зладити. Тут став перепочити та й лад завести. Мене однак повідомили, колиб небезпека була. Знов же, райтари могли перейти Припять у Бабиці та йти нашим берегом. А вашмосці хіба за Припять дорога?

— За Припять, вашець, — ствердив полковник. — Їду з Полонного по наказу пана гетьмана заступити дорогу в Україну литовському князеві. Чи схочеш, вашець, стати в пригоді?

— З радої душі, пане полковнику, — вклонився знов шляхтич. — Наказуй!

— Пойдеш, вашмосць, зо мною до Чорнобиля. Там порадимось, що діяти.

Гурт втікачів у час розмови висипав на дорогу. І малій відділ реестрових козаків підбадьорів їх. В них вступив дух. Готові ще перед хвилею втікати, тепер, чуючи розмову шляхтича з полковником і самі набрали відваги. Полковник звернувся до втікачів:

⁸ Тогочасний козацький полк не був полком у сучасному розумінні, а корпусом, бо старші полки мали по 20, 30 і навіть 40 тисяч бойців кожний, а сотні по 2—3 тисячі. Тож ранга козацького полковника відповідає сучасному генералу, команданту корпуса у військовому відношенні і губернатора у цивільному, бо полковники були і цивільними керівниками полкових округів.

— Вертайтесь люди, до своїх осель, — наказав. — Литва не дійде в Україну, в тому моє вам слово.

Гомін одобрення полетів між втікачами. Кількох зовсім молодих хлопців і старих зголосилися до козаків.

— Зголоситеся у Чорнобилі у пана отамана Панькевича, — показав на шляхтича полковник. Махнув пірначем й козацтво мовчки рушило на північ, проваджене прихильними очима втікачів. Старий шляхтич допав свого коня й почвалав на здогін. За ним слідом пішло й поїхало з десяток втікацьких синів. Заворушився й табор.

Литовська перемога під Жагалем не була аж такою страшною, якою уявлялася втікачам. Бо, коли у вечірних сутінках козаки виїхали з лісу на Мозирський шлях, — ще за версту від Чорнобиля, доглянули кінний розізд, що почвалав до міста. Перед рогаткою, на візди, ще здалеку крикнули до відділу:

— Хто їде?!

— Полковник Степан Подобайл⁹ від гетьмана Богдана Хмельницького з надзвичайними повновластями, — відповів сам полковник. — А хто у місті?

— Козацька сотня, Брагинська, сотника Грицька Голоти, — відповіли з темряви.

Рогачку відкрито й козацький відділ віхав у місто. Місцеві козаки знали, або чули про молодого полковника, що ще сотником Городнянським місяцями облягав задні-прові литовські міста, не раз загрожував Минську й столиці Литви — Вильну, кілька місяців тому. Саме його ім'я відчиняло рогачки міст і брами замків скрізь по північній Україні, де лише заведено було козацький лад.

Темними вулицями Чернобиля попрямував відділ над Припять. Виходили з хат стрівожені стукотом копит міщани, вглядалися в темряву, й, наче серцем відчувши своїх, побожно хрестилися й шептали з полекшою в душі:

— Козацтво приїхало, хвала Богу... Не бачити страшному литовському князеві України. Ні, не бачити...

⁹ Полковник Степан Подобайл^о, з Новгород Сіверських бояр, згинув у бою під Старим Біховом 2. липня 1654 року, як наказний гетьман. Похований у ним збудованому іллінському монастирі в Чернигові.

II.

Рік поперед підняття Богданом Хмельницьким вся Україна палала в огні повстань. Польські магнати, шляхта, тай свої рідні недоляшки стрімголов втікали з України або гинули. Кварцянки нищилися до ноги, або здавалися на ласку переможців і йшли в татарську неволю. Мусів утікати зо своїм військом страшний князь Лубенський, Ярема Вишневецький, що сам себе звав монархом, великим князем Задніпров'я; мусів відходити не по вояцьки, з боями, але втікати, оминати всяких сутичок, далекими шляхами на Ніжин, Чернігів, Любеч, Брагин, Бабицю, Мозир, аж до Турова, в безсилій злобі позначивши свій шлях палями, шибеницями й десятками тисяч голів спокійного поліського селянства. Польщі ці жорстокості Вишневецького не помогли. Переможні козацькі полки розгромили поляків й грізною Божою карою плили на захід, під Львів і Замостя. Повстала загроза знищення самої Річи Посполитої, яка по смерті козацького прихильника Володислава IV., опинилася без короля, в руках свавільного польського магнатства. Однак, побіч своїх переможних успіхів на Заході, Богдан Хмельницький і Україна мали свою Ахилову пяту на півночі. З Литви уважно зорів за подіями на Україні грізний, хоч і невиразний ворог, — гетьман Великого Князівства Литовського, найбагатший магнат Литви, з ласки Божої князь і граф, Януш Радзивіл,¹⁰ найвизначніший тогодчасний войовник, учень нідерляндської військово-фортифікаційної академії,¹¹ учасник Еспанської війни, та сильна, з досвідом триціятьлітньої війни, добре заоштранена литовська армія.

З початком українсько-польської війни литовська армія участі в боях не брала, а по смерті короля Володи-

¹⁰ Князь Радзивіл написав “Обовязки стражника”, що впродовж кількох соток літ, аж до часів Наполеона, був правильником європейських армій.

¹¹ Після скінчення Падуанського університету у цій академії вчився полковник Корсунський, Станіслав Мроздовицький (Морозенко), що згинув під Збаражем 28. липня 1649 року.

слава стала залогами на польсько-литовському пограниччі. Князь Януш, кальвиніст, жонатий з православною і сам шанував православний обряд. Селянство великого князівства литовського жило у лекших чим у Польщі умовинах і тому не ворохобилося. Радзивил був прихильником обмеження сваволі польського шляхетства та, — як і Хмельницький, — покликання на польський престіл семигородського князя Юрія Ракочія. Тому радів навіть, що Хмельницький зібє бутність польської шляхти й воювати з ним не поспішав. Однак на литовсько-українському пограниччі відбувалися збройні сутички. Полковник Петро Головацький захопив Стародуб. На Чернігівщині й Сіверщині з успіхом оперували полковники козацькі — Прокіп Шумейко, Максим Гладкий та Мартин Небаба. Повстанчий полковник Топига, та полковник Соколовський захопили пограничні литовські повіти й розпустили свої загони по всьому Поліссі. По обох берегах Дніпра оперували козацькі відділи сотників Подобайла, Гаркуші, Кривошапки та Бруяки. По закінченні першої війни з Польщею провадилися мирові переговори та спокою на литовському кордоні не було, а війна перенеслася у Білорусь. У жовтні полковник Максим Гладкий захопив Пинськ, полковник Соколовський заатакував литовські війська у Слуцьку, а Подобайло й Кривошапка захопили Гомель і Могилев на Дніпрі. Козацькі відділи стали продиратися до Мінська і далі. Однак Радзивил ще все не спішився. Коли після вибору короля становище Радзивила через його невтральності захиталося, — почали йому закидати нерозпорядність, а навіть змову з Хмельницьким, — Радзивил мусів поступовання змінити. До того сам король прохав його не губити Річи Посполитої. З наміром розпочати війну з козаками Радзивил виїхав з Варшави до армії і тут йому литовська армія піднесла першу приемну несподіванку — захопила й збурila Пинськ. Від Пинська Радзивил пішов на Турів, Петриків, Мозир до Дніпра. Огнем і мечем здавлював литовський гетьман всяку прояву непослуху по своїй дорозі. В листопаді обложив Мозир, занятий козаками під проводом полковника Михненка. Полковника Михненка стято пора-

неного, козаків вибито до ноги, а місто віддано на трьохденний грабунок війську. Річиця сама прогнала козаків й прохала ласки у грізного князя.

Але все Задніпров'я зісталося в козацьких руках. 28. грудня полковник Піддубський розгромив війська хорунжого великого князівства Паца й захопив Бобруйськ, тоді сильну фортецю. Тож заливши кровю й шибеницями пограничча Радзивил потягнув під Бобруйськ. Налякане карами місто виславо делегацію й піддалося на ласку. Козаки замкнулися в замку. Почалася облога. Полковник Піддубський перевів випад з фортеці, та проти переважаючої вдесятеро літовської армії нічого вдіяти не міг. Не бачучи виходу, частина козаків замкнулася в вежі і підпалила її, щоб не піддаватися в полон. Пораненого полковника Піддубського з вісімома іншими старшинами посаджено на паль, сорок полоненим відрубано голови, а двіста сімдесят'ю відрубано руки йпущене.¹²

Настало перемиря. Сутички на півночі все тривали. Козацькі відділи оправилися від погрому й знов стали продиратися до Орші й Минська. На протести Хмельницького проти жорстокостей, Радзивил відповів, що він карає своїх неслухняних підданих і тих козаків, що ведуть за колот у межах літовського князівства, а до козаків в Україні ставиться по сусідськи, доброзичливо. У березні Хмельницький вислав до Радзивила посольство на чолі з полковником Нестеренком,¹³ відкликав до Чигирина зіставших ще живими козацьких полковників й так, по однорічній війні, на українсько-літовському пограниччі настав спокій. Літовська армія стала постоею в Жагалю, Річиці й Рогачеві, а козацька відійшла на південні береги Десни й Припяті, задержуючи однак сливеувесь Брагинський

¹² Історичний факт. Згадані тут полковники згинули: Головацький — під Берестечком 29. червня 1651 року, Шумейко — вересень 1649 р., Максим Гладкий — під Пинськом 26. жовтня 1648 р., Мартин Небаба — 16. липня 1651 року під час другого походу Радзивила на Київ, Соколовський — вбитий в бою 6. серпня 1648 року під Слуцьком, Михненко — стягтий під Мозирем, 5. грудня 1648 року, Піддубський — посаджений на паль літовцями в Бобруйську 21. лютого 1649 року.

¹³ Вмер правдоподібно на засланні в Сибірі 1666.

повіт на литовському боці Припяти у своїх руках.

Перемиря Хмельницький використав для скріplення політичного стану Козацької України. З Чигирина відізділи козацькі посли у ріжні держави, приїздили звідусіль чужі. Прибули посли від Московського царя, прибули й від Радзивіла. Гетьманський штаб знат, що перемиря довго не потриває й поспішно готувався до нової війни. Під Білою Церквою збиралися козацькі полки, готувався провіянт, порох і зброя. Задніпровський кордон гарантував московський цар, тому там зіставлено лише городові сотні для втримання порядку. Припятському кордону Литва також гарантії не дала. Тому гетьман Богдан 20. травня 1649 року призначив командантом збройних українських сил північного фронту полковника Іллю Голоту.¹⁴ З повстанчих ватаг сформовано три невеликі поліські полки, Овруцький, Чернобильський та Брагинський. Їм на підмогу гетьман вислав ще частину Канівського полку, але перед походом відкликав їх.

На Литві — армія литовська впродовж кількох місяців стояла бездільно у близькому сісідстві до кордону. Здавленням повстання Радзивил себе перед Польщею не регабілітував, — знеохочений виїхав у свій глухий маєток на Литві, де на довгий час захворів.

Використовували передишку й поляки. Польська армія в команді Фірлея ступнево підходила до Случі — тимчасового кордону між Козацькою Україною і Польщею. Друга польська армія, в команді короля Яна Казимира, збиралася під Любліном. Радзивил листувався з королем у справі одночасного виступу, але в той час листувався і з гетьманом Хмельницьким. Завішення зброї 22. травня закінчилося. Почали війну полковники подільський — Іван Богун та брацлавський Данило Нечай,¹⁵ збивши з їхніх становищ передні польські корпуси Лянцкоронського і Конецьпольського. Козацькі полки рушили з під Білої Церкви у друг-

¹⁴ Полковника Голоту вбито на паль під Жагалем 27. червня 1649 року.

¹⁵ Полковник Данило Нечай вбитий поляками в бою під Красним 21. лютого 1651 року (в часі миру). Полковник Іван Богун розстріляний поляками 27. лютого 1664 року під Новгород-Сіверськом.

гий похід на Польщу. Білорусь знов охопило повстання. У червні поляки відійшли аж до Староконстантинова.

Близьке сусідство передових литовських полків Донаєва дратувало українського команданта. Він вирішив не ждати походу литвинів в Україну, а розбити їх на литовській території, — вибити з зимових кватир. Несподіваним нападом трьох поліських полків на Жагаль,¹⁶ розташування чотирьох литовських полків у команді Донаєя, — полковник Голота вибив литвинів з міста. На поміч Донаєву стражник великого князівства Мирський вислав шість райттарських ескадронів у команді ротмистра Смольського. Обійшовши Жагаль райтари напали на козаків з запілля. Після крівавого бою козацькі недобитки відійшли й окопалися в багницях, а невелика частина відбилася від головних сил та з боями відійшла до Бабиці за Прип'ять. Литви ни, збивши козаків, вирізали всіх до ноги. Півмертвого полковника Голоту й старшину посаджено на паль, полонених постинали, десяткові козаків відрубано вуха й руки та пущено на пострах. По розгромі козацьких полків літовці відійшли з Жагаля до Річиці. Між Литвою й Україною повстала широка полоса не занята ніяким військом.

На західному фронті у цей саме час козацтво переможно посувалося на захід. Права рука Хмельницького, полковник Кричевський, розбив під Межибожем князя Ярему Вишневецького. В польському таборі виникла паніка не менша від пилявецької. Оминаючи Староконстантинів поляки втікали на Збараж.

Вістку про катастрофу на українсько-литовському кордоні Хмельницький одержав в дорозі на Староконстантинів. Тодіж вислав він молодого героя першої війни, полковника Подобайла на північний фронт. Наказав йому змобілізувати все здібне носити зброю й стати на догідній позиції на шляху Радзивіла. Четвертого дня полковник Подобайло прибув до Чернобиля.

Того ще вечора в Чернобилі зібрались на нараду з полковником Подобайлом брат вбитого команданта північ-

¹⁶ Жагаль — тепер село Загалле — по дорозі з Хвойників на Юревичі верстах в 20 від Барбарова (Бабиці).

ного фронту Гриць Голота, порядкувавший коло заїзду шляхтич, отаман Мих. Панькевич, полковник Овруцький Іван Бруяка¹⁷ й покозачені шляхтичі з околиць, що зібрали недобитків в Чернобилю. На другий день почалося поновне формування розбитих полків. Гриця Голоту Подобайло призначив полковником Брагинським, а Михайла Панькевича Чернобильським. Цілу ніч старшина писала універсали. Зазивали всіх здібних ставати на оборону українських границь і своєї волі від грізного литовського князя. Білоруське селянство закликалося повставати проти панів, творити загони. До Києва післано за гарматами.¹⁸ Післанці розлетілися у всі сторони по призначеним околицям піднімати нарід.

На рано Podobajlo з своїм відділом вирушив за Припять. Через Брагинку ввечорі прибув до старого Любеча за Дніпром. Звідси вирядив городову сотню заняти позицію напроти Лоєва, де ріка Сож впливає у Дніпро з північного сходу, а з півненнего сходу впливає в Сож ріка Чорна, творячи неприступну з трьох сторін позицію. Сам кинувся до Чернигова; розсильав заклик усім вступати зо зброєю до козацького війська, стягав городові сотні. Заклик знаного і всіми любленого полковника дав наслідки: стягалися над Дніпро добровольці, молоді й старі, стягалися все, що мало зброю й нею володіло. За кілька днів напроти Лоєва став на позиції шістътисячний Чернигівський полк другого порядку. Укріпившись на позиції — чернигівці спалили лоївський замок і через болота, без доріг, доходили на розвіді під Холмець і Річицю, щоб зауважу виявити сподіваний рух литовської армії. Збігалося на заклик і беззбройне селянство, та знаючи з досвіду нестійкість черні, Подобайло до свого полку іх не приймав.

На Припяті під ті часи було три переправи, — в Чернобилю, Бабиці і в Мозирі. У інших місцях Припять завдяки багнищам і трясовинам була неприступна; мало доступна була й переправа у Бабиці завдяки великим дощам. Полковник Подобайло розумів, що Радзивил вибере один з

¹⁷ Всі погинули під Лоєвом 31. липня 1649 року.

¹⁸ Гармати з Києва так і не прийшли.

трьох напрямків: або піде на Бабицю, Овруч, Старо-Константинів, щоб відтяти армію Хмельницького від України і з арміями польськими взяти в два огні, або піде на Лоїв-Чернігів, щоб відобрести Задніпров'я, або на Лоїв-Київ. На двох останніх напрямках литовська армія мусіла збити полковника Подобайла з його позиції, а перший напрямок давав Подобайліві можливість захопити Річицю й рушити на Минськ-Вильно. Радзивил не міг йти на Київ маючи у себе в запіллю значну козацьку силу. Подобайло це розумів, тому вирішив боронити свою позицію до загину.

День і ніч працювали козаки. Копали окопи, сипали вали на берегах трох рік, щоб зробити свою позицію ще більше недоступною. З запілля охороняли позицію дві великі трясовини — Периста й Замглай¹⁹. Козаки ждали руху ворожої армії, але литовці не рухалися.

Радзивил хворів далі. Вижидав, чия візьме верх. Перед королем виправдувався, що сподіється виступу москалів, тому не може вислати війська на Київ. Він знов про заходи Хмельницького створити союз держав проти Польщі, але ще скоріше від Хмельницького довідався від своїх агентів, що Москва обіцяної гарантії не додержала та заняла військом українські міста. Ракочий відмовився від походу на Польщу в союзі з Хмельницьким, з Польщі надходили все більші й більші сили, а з ними страшний для народних мас Королівський Маєстат. І Радзивил вийшов з пасивності. Несподівано виздоровів і в останніх днях червня прибув до армії в Річицю.

¹⁹ Тепер пересохли.

III.

Гетьман України раптом побачив себе одиноким супроти грізних сил Заходу й Півночі. Мавши у своєму глибокому запіллі розторощений фронт і вільну дорогу ворогові до серця України, не міг післати помочи на північ; сам ще потребував помочи проти польських армій. Мав козаків не більше вісімдесят тисяч, — решта полків складалася з нестійкої черні, що звичайно купувала собі волю у ворога головами своїх проводирів. Через кілька днів за вісткою про розгром північного фронту прийшла друга, ще страшніша: грізний литовський князь на чолі армії вирушив на Україну.

Тяжкі думи охопили Хмельницького. Пляни його відбудувати Україну валилися; громом з неба звалилася така страшна вістка. Коли довідалися про небезпеку захоплення Київа литвинами козаки, ніщо не булоб в стані їх вдержати. Мусів вислати на північ когось такого, чиє імя само давалоб гарантію успіху.

Було при гетьмані багато визначних лицарів полковників, що вкрили своє ім'я славою в обох війнах. Полковник Подільський — Іван Богун, Брацлавський Данило Нечай, Київський — Михайло Кричевський, Гадяцький — славний Синопський герой, старий Іван Бурлай, Корсунський — Станислав Мроздовицький, Кропивенський — Філон Дженджалий, Охочекомонний — Петро Головацький, Чигиринський — Федір Вешняк-Якубовський, Черкаський — Яків Воронченко, Канівський — Семен Савич, Білоцерковський — Іван Гиря, Прилуцький — Тиміш Носач, Стародубський — Василь Золотаренко, Переяславський — Федір Лобода, Полтавський — Мартин Пушкар, Ніженський — Прокіп Шумейко, Миргородський — Матвій Гладкий, Кальницький — Остап Гоголь-Яновський, Звягельський — Микола Тиша, Уманський — Степан Байбуза, Чернігівський — Мартин Небаба, Лубенський — Іван Золотаренко, Охочекомонні — Іван Донець і Гарасим Яськевич, київський наказний — Остап Пішко, полковники

наказні: Марко Топига, Ганджа, Джулай, Іван Шан-Герай, Баран-Худий, Данило, Константин і Василь Виговські, брати генерального писаря, Іван і Матвій Нечай, брати брацлавського полковника Данила, Яким Сомко, Антін Жданович, Адам Хмелецький, Ярослав Петрановський, Гриць Гуляницький, Іван Гладкий, Петро Забіло, Іван Абрамович, Павло Хмельницький - Яненко, Яків Лизогуб, Семен Дубина²⁰ і багато інших, молодших лицарів, підполковників і сотників. З них найвидатнішими, славними не лише в Україні й Польщі, але по всьому тогочасному світові, було двох: Київський полковник Михайло Кричевський і Подільський — Іван Федоренко-Богун. Хоч Богдан Хмельницький і сам потребував щиріх приятелів-дорадників, видатних полководців, але й рятунок України жадав жертви одним з них. Богун походив з незначного шляхетського роду, був ще молодий. А визначному воївонику, литовському гетьману, князю Радзивилу треба було поставити противника з холдним розмислом, рівного Радзивилу літами, розвагою, досвідом та походженням. І Хмельницького вибір впав на Михайла Кричевського, в минулому видатного полковника Річи Посполитої, нащадка дуже старого шляхетського роду, бувшого реєстрового полковника Чигиринського, — а тепер Київського, — свого старого однодумця.

Станислав Михайло Кричевський походив зо старовинного шляхетського роду Кричевських, з села Кричева на Поліссі, Берестейського воєвідства, що належало до Великого Князівства Литовського. Рід Кричевських славився воївничістю. У польсько-литовський історії згадуються хорунжий Кирдей - Кричевський, полковник королівських військ Володислав Кричевський, вбитий в бою під Кокенгавзеном у 1621 році та ротмістр королівських гусарів Микола Кричевський. Ще дід полковника Станислава Михайла Кричевського у 16 віці перейшов на католицтво задля уникнення переслідувань, що з часів Жигмонта III посилися на православну шляхту. Родився Кричевський коло 1600 року, довгий час перебував при королівському дворі

²⁰ Частина згаданих полковників згинула 1651. року під Берестечком, деято в московській тюрмі в часи руїни, Пушкар в повстані проти Виговського, Мізко-Дубина розстріляний поляками, 1655 р.

у Варшаві, та в частих війнах придбав великі, знані всім, — як стверджують польські історики, — заслуги; славно носив жовнірське імя. У війні з Московщиною брав участь у поході королевича Володислава, на Москву, 1618 року, а пізніше, у 1627 році на чолі гусарської хоругви — зо Степаном Чарнецьким разом, — брав уділ у шведській війні. У тій війні пізnav його старий коронний гетьман Польщі, Конецпольський; пізnavши, оцінив його відвагу і воєнні здібності та давав найбільш відповідальні доручення. Пізніше настав розгром козаччини. Козацьку старшину призначується польським урядом з родовитої шляхти католицької віри. Козацькі новопризначенні полковники-католики у нівець зводили козацькі привілеї, заставляли козаків працювати у своїх маєтностях, наче підданців, переслідували православний обряд, жорстоко мучили за найменшу провину, взагалі не різнилися нічим від кресових магнатів, утисками можливо й перевищували їх... Реєстрове козацтво ремструвало, втікало на Низ, у Запоріжжа. Сипалися скарги на старшину до коронного гетьмана. Скаржилися особливо на свого полковника Закшевського козаки Чигиринського полку.

В листопаді 1643 року Конецпольський перевів розслідування проступків старшини і винних позмінював. Закшевському відібрал полк, а на його місце призначив полковника королівських гусарів Станислава Кричевського. Призначення це було доказом, що особа Кричевського користувалася повагою й мала внести спокій у козацькі ряди Чигиринців.

1645 роки були часом розцвіту турецької могутності, її натиску на Європу і розросту коштом християнських держав. Гетьман Конецпольський був прихильником війни з Туреччиною й будував широкі пляни вжитку козаків у цій війні, тому то він козацтву потурав і старався його не дразнити. По його пляні козаки малиб перші почати війну з турками, а тоді у війну встриянулиб всі християнські держави на чолі з Венеціанською республикою, якій Туреччина найбільше загрожувала.

Вже у січні 1644 року Кричевський на чолі Чигиринського полку бере участь у поході Конецпольського на татар

і громить ногайську орду під Охматовим. Козацтво повільно почало відживати від утисків, але незабаром вмер козацький прихильник Конецпольський. Коронним гетьманом Польщі обрано Миколу Потоцького, козацького по-громця з 1638 року, ярого ворога козацтва і православя. Але козацько-польські походи в степі відбувалися далі. У поході в Дикі Поля Кричевський був свідком, як якийсь польський шляхтич рубнув зненацька шаблею їдучого обіч Кричевського сотника Богдана Хмельницького. Розсліди не виявили причини замаху й справу Потоцький залишив. Після того Хмельницький з півтретя тисячами козаків виїздить у Францію, де бере участь у еспанській війні, але у 1646 році вертається в Україну.

З смертю Конецпольського в Україні повіяло новим духом, новими утисками й змушеннями. Розбій Чаплинського у Суботові був лише характерним показчиком відносин, панувавших поміж польською шляхтою і українською, а також явища стали звичайними, повсякденними. Магнати переводили наїзди на маєтності біднішої шляхти, бідніші на зовсім незаможну, поляки на українців, але й українська шляхта скупчувалася й платила тимже полякам. У цій боротьбі між шляхтою вперше відчув Чигиринський полковник свою спорідненість з Україною, з народом; відчув, що його місце в рядах покривджених. З тих часів походить його сприятелювання з сотником Чигиринським Богд. Хмельницьким. Бувши з природи справедливим і лицарської вдачі Кричевський здобув любов козацтва. Воно йшло за ним скрізь, куди він його кликав.

У серпні 1647 року Кричевський з Чигиринцями робить наїзд на Переволочну, маєток Альбрехта Арцишевського, що вславився переслідуванням козаків, і маєтність руйнує. Трохи згодом бере на поруки й звільняє Богдана Хмельницького та допомагає йому дістатися на Запоріжжа, під охороною свого однодумця, хоружного Антона Марка. Безперечно, що Кричевський був втаємничений у пляни Хмельницького повстати за козацькі права; але, хоч і зневиджений Потоцьким, він все ж пливе зо своїм полком в авангарді гетьманового сина, Стефана, під Жовті Води

після виступу Хмельницького проти Польщі. Бо жде, як і вся дрібна українська шляхта, зросту повстання.

Коли реєстрове козацтво під Жовтими Водами перебило свою старшину й перейшло на бік Хмельницького — коло байдака Кричевського Чигиринці, для людського ока, поставили варту, — певніше охорону, — щоб часом в заколоті на нього не напала чернь. По умові Хмельницького з татарами всі значніші бранці мали йти в татарський полон; в полон мав йти і Кричевський. За чотири тисячі талярів Хмельницький викупив Кричевського, Виговського та Зацвиліховського. Виговський внедовзі став генеральним писарем, а Кричевського та Зацвиліховського наділив гетьман полками.

І тепер полковник Кричевський, у недавному заслужений королівський полковник, опинився перед вибором: чи йти з поневолителями України, чи пристати до тих, що їй несли волю. Чесний лицар бачив по чийй стороні правда, цілою душою пристав до повставших. А щоб порвати усякі звязки з минулим, — навіть спомини, зараз по Жовтоводському погромі перейшов полковник Кричевський на православ'є, принявши ім'я покровителя козацтва, архистратига Михайла. Цей крок славного королівського полковника перед обличчям страшних небезпек, показував, що йому життя поза Україною вже немає, що долю свою він на життя і смерть звязав з долею України і козацтва. Своїм поступком оказал величезний вплив на чернь та низову голоту, — з якої виключно складалися тоді армія Хмельницького, — піддав їй духа до боротьби. Бож Жовтоводівська перемога була лише початком, а недалеко коло Корсуня стояла сильна, переважаюча козацтво польська армія і гетьмані Потоцький та Калиновський. Ніхто ще не міг сказати чим боротьба закінчиться.

По Корсунській перемозі Кричевському доручив Хмельницький найстарший столичний козацький полк-Київський. В дальшій боротьбі з Польщею Кричевський визначався безкомпромісістю; разом з Богуном, Нечаем, Чорнотою дораджував гетьманови знищити Польщу, — не переговорювати, а воювати. В переможному поході козацької армії

на захід Кричевський, під Пилявцями, перший завважує втечу поляків й кидається на здогін. Далі побував Кричевський під Львовом. Замостям. Після розезму зброї вертає з гетьманом до Чигирина, бере участь у святочному візді гетьмана у Київ, формує козацькі полки під Білою Церквою до нового походу. У другій війні на чолі свого полку несподівано нападає на польський табор; розбиває польський корпус, через кілька днів веде бій з військом князя Яреми Вишневецького. Розбиває його й переслідує до Староконстантинова. В польських військах повстає паніка; поляки втікають на Збараж і далі, щоб далі бути від козацької небезпеки.

Тож одержавши вістку про розгром північного українського фронту, гетьман Богдан вибрав Кричевського, що досвідом і здібностями дорівнював Радзивилови, але перевищав його своею великою любовлю до України. Вибрав того, чиє ім'я оповите було німбом слави, кому поза Україною не було ніде вже життя. Полковниками Кричевському доручив гетьман Богдан Хмельницький рятувати себе й Україну від страшної поразки, а може й від краху Української Козацької Держави.

На чолі трьох тисяч кіннотчиків Київського полку, з титулом Наказного Гетьмана України, вирушив командант збройних сил північної України, Михайло Кричевський 13. липня 1649 року з під Староконстантинова через волинські ліси й багна на північний схід до Дніпра. Вирушив з завданням за всяку ціну недопустити литовської армії у межі України.

IV

Із Річиці погідного липневого дня вирушили на Україну литовські полки. Ще до сходу сонця виїхали на південь легкі татарські чати, за ними слідом корпус лянснерів. За ними готувалася йти на південь велика литовська армія.

Зза Річиці надіздили обози, збиралися піші сотні й полки. Суворі, обвіяні негодами, вояцькі обличча усміхалися; у кожного на устах ім'я князя-гетьмана. По німецьки, польськи, литовськи, мадярськи, татарськи, волоськи, білоруськи й українськи жовніри виславлюють свого вожда, грізного литовського князя; у всіх на устах у ріжних мовах одне слово: „Похід!” Похід у багатую, медом і молоком пливучу Україну, — де люди живуть у достатках, де гарні жінки й ніким не боронена багата здобич. Буде де розгулятись суворій вояцькій душі, буде чим і поживитись. Князь гетьман любить своїх жовнірів, дбає за них наче батько. Прирік військови, що кожне вороже українське місто на три дні віддасть на поталу воящту, а Київ на тиждень.

Вояки виходили посотенно з міста, шикувалися в коліони по полях, на узбіччах широкого Київського шляху; масою закрили поля гень, до лісу. Зібралися тут на службі у Радзивіла волоцюги, баніти й злочинці з усього світа; зібралися шукаючі слави й пригод, — кому не сиділося у дома; прийшли й німецькі полки, — вояки з професії, — що за плату переходили на службу від одного володаря до другого й дісталися аж над Дніпро, у Річицю за здобиччу і славою. Увесь той зброд здисциплінувалася залізна рука суворого литовського князя; перетворила в силу, рівної якій не було в тогочасному світі. Князь був для неї метою і ідеєю; його воля стала для них законом і правом. Ця сила готова громити й нищити все, на що вкаже рука князя.

Одноманітні ряди мушкетів, аркебузів, пищалів, кущів, алебард і бердишів²¹ звелися над головами піхоти. На

²¹ Алебарди і бердиші — холдна зброя, кущі — уліпшені луки. Аркебузи, мушкети, пищалі — огнестрільна зброя.

крилах сотень і полків повівають прaporці й великі прaporи з барвами Радзивілів, Паців, Павш, Стеткевичів, Мирських, Друцьких, Любомирських, Єльських, Скирмунтів, Монтвилів й багатьох інших, дрібніших шляхетських гербів Литви й Білорусі. Шляхта великого князівства виставила тут на річицьких полях, усе, на що її було стати. За військом великі гурми озброєної лужної челяди, — чиншової шляхти, пахолків, — що все гуртувалися у походах коло своїх магнатів-хлібодавців; при нагоді й билися з ворогами, але більше грабували, — часом перші кидалися грабувати майно своїх панів при всякій небезпеці. Уся ця людська маса вижидуючо дивилась на брами замку, нетерпляче когось чекаючи.

Аж ось, в замку загули дзвони, забили в бубни, в літаври, заграли роги. Жовніри заметушилися, підтягалися, швидко рівняли ряди. Притишеним гомоном понеслося від сотні до сотні:

— Князь! Князь-гетьман!

Всі заніміли, звернули очі до брам. З брами показалися стрійні ряди крилатих гусарів надворної хоругви²² князя-гетьмана, цвіт литовського війська. В блискучих золочених шоломах, закуті у легкі панцири, з тигрячими й леопардовими шкірами за плечима, — що у бігу розвівалися наче крила, — застягненими блискучими запонками з гербом князя, на рослих, княжого хову конях, — гусарська хоругов звільна проїхала до недалекого, навмисне може насипаного високого сугірка. У невеликій віддалі за хоругвою проїхала група вищих офіцірів княжої армії, а напереді групи на дородному, у покутій золотими цвяшками упряжі, коні, не старий ще їздець з невеликою, сивіючою вже бородою, у простому кунтуші й опанчі без усяких прикрас. Світилася на сонці й сліпила очі дуже велика, усаджена самоцвітами, срібна булава в руках їздця. За ними друга гусарська хоругов, князя Богуслава, брата князя-гетьмана.

Доглянувши їздця челядь і піхота несамовито на всяких мовах, підкидаючи вгору шапки, захоплено вигукувала:

²² Хоругов — відділ кінноти зо стягом, щось наче окремий курінь.

— Витай нам, ясний князю-гетьмане!
— Нех жіє Радзивил!
— Виват! Нех жіє!
— Виват, Радзивил-дукс!

— Нех живе! Хай живе! — тисячеголосно розносилося по полях. В недалекому лісі озвалися на крики стрівожені ворони. Зірвалися і з кряканням кружляли над лісом, вторуючи людям...

З чути помітною усмішкою на застигшому гордовинному обличчі проїхав князь Януш Радзивил повз захоплені його появою, горлаючі ряди. Зіхав на сугорб, звідки міг оглядати все поле. Оточили його найвищі достойники великого литовського князівства, — його брат-князь Богуслав, стражник Мирський, обозний Коморовський з сином, ротмістром княжої гусарської хоругви, писар Волович, хоружний Пац, стольник Корвин-Гонсевський, воєвода Трокський, маршалок Пинський Лукаш Єльський, воєвода Смоленський Стеткевич...

А за ними стали — генерал де-ля-Нок, чорнявий, невеликий француз, що у князя заправляв артилерією; рослі червоноліці полковники - брати Тизенгавзени, — комandanти драгунських, гусарських, лянсенерних, татарських і козацьких кінних та німецьких, польських, литовських, волоських і мадярських полків і баталіонів, тяжкої і легкої гармати, полковники: Оттенгавзен, Гасперс, брати Гротгавзени, Пшипковський, Гандсгоф, Абрамович, Роп, Жаспер, довговязий, з видовженим сухим обличчям погромець козацького полковника Голоти — полковник Донавай, — майори: Болть, Нольден, Головчинський, Шварцгоф, інженер-майор Абрагам Ван Вестервельт, капітани і ротмістри: Фіцгірдус, Путкамер, Виберг Лянфрид, Ситтон, Тензі, полковник-вахмістр Гротизуіс, ротмістр Смольський, та комandanти мадярської й польської піхоти Юшкевич і Головчинський 2-ий, — усі закуті у сталеві панцири.

Військо шаліло. Князь високо підняв булаву. І на цей знак з замку на чолі з молодими офіцірами стали виїздити частини. Насамперед виїхали з брами татарські сотні, озброєні луками й ножами. Блищали східньою байдужні-

стю вузькі скісні очи, на смаглявих скуластих обличчях. Повні сайдаки стріл за плечима, на спинах велики луки з міцними, плетеними з кінських грив і хвостів тятивами. Це литовські татари ротмістра Смольського, та поручників Романовського й Карапета, — вже осілі й цивілізовані останки давньої Липківської орди. За ними виїхала сотня степових татар, — Бог зна яким шляхом прибулих на службу Радзивила, — з дикими близкучими очима, брудні, немиті, в овечих кожухах на голому тілі. Страшно по-пасті в руки такого ворога. Без жалю й милосердя рі-жуть вони людські горла широченними ножами, з насоло-дою приглядаються мукам своїх жертв. Степові татари, це не ті татари-лицарі, що воюють шануючи в ворогові ли-царськість, гідність та відвагу і самі здібні на лицарськість; лише татари-брояги, з розбійницьких чамбулів, що й та-таринови не дають попусту; ріжуть кого попало не для здобичі навіть, а так задля самого вдоволення, аби різати. Та сувора рука Радзивила і їх зуміла врати у карби. Ве-де їх сотник Довгяла, хрещений татарин.

Татари проїхали перед князем й стали за переліска-ми. Від брами показалися легкі ескадрони й сотні литов-ських козаків в команді Гонсевського, Павловича, Курб-ського, Ходоровського, Дальницького, Подлецького, По-гірського, Павловського, Фехмана, Павши, Машкевича, Соколовського і Беньовського — у дротяних безрукавках, місюрках та з металевими наплечниками. Озброєні шабля-ми, рушницями, мушкетами й короткими списами. За коза-ками слідом виїхали лянснерні полки, в шеломах і легких панцирях, зоружені палашами, чеканами, короткими пи-щалями. Над ними піднимався ліс списів. Лянснерами ко-мандували поручники Францевич, Ходецький, Мелеш та Михалович в заступництві обозного Коморовського, Паца, Воловича і воєводи. За лянснерами знову легкі гусарські ескадрони Ефмана, Любовицького, Ловінецького, Голов-чинського, Невяровського і Мелешка.

За легкою виїхала тяжка кіннота. Хоругов панцерних товаришів другої надвірної хоругви, з княжим прaporом, за нею драгунські й райтарські полки Донавая, Ропа, Фех-

нера й Жаспера, окремі ескадрони Майна, Райця, Ельсніця, Нольда та Гонсевського. Далі проїхала кіннота Канови, полки Тизенгавзена 1-го, Лянсгофа, Гротизуіса й Гротгавзена.

Проїхало перед князем всего десять кінних полків в кольчугах, панцирях, бронях і дротянках і без них. Пронеслося тисячі списів, мушкетів, пищалів, коло десятка тисяч палашів, легких рапир, трикутних кончарів, чеканів і легких шабель. За кіннотою на возах провезли бомбарди, гуфниці, таранниці, серпентини й багато інших, більших і менших гармат і пушок, на возах, на станках приспособлених на колесах, — провезли сотки возів пороху й стрілен та гострого колотого каміння.

За артилерією рушила з піль на шлях піхота. Попереду польський баталіон й волоські роти Канови, за ними роти Юшкевича, звані не знати чому мадярськими; мадярів у них служило зовсім мало. За мадярами білоруські роти сотника Дольницького, німецькі роти Болтія й Монтгомері, далі полки Абрамовича, Лукаша Єльського, Пшипковського, Оттенгавзена й Тизенгавзена 2-го, усього вісім піших полків з короткими тесаками при поясі й короткими піхотними списами, окрім ріжної пальної зброї.

Уся маса війська стиснулася на шляху. А князь звів до неба очі й, хрестивши на грудях руки, потиху шептав молитву. Поздіймали шеломи й уся старшина. Католики й православні хрестилися, протестанти, як і князь, поскладали побожно руки. Ждали поки князь-гетьман докінчить молитву. Скінчив і вся кількадесятисячна маса заворувшилася. На знак князя до нього підіхав стражник Мирський, його заступник у Великому Князівстві. По другому боці став обозний Коморовський. Гучним голосом промовив стражник до війська.

— Не в нашему звичаю, жовніри і вашмосцьове шляхта, щоб князь-гетьман, його милість, казав військови, куди його поведе. Ми всі підемо туди, куди веде нас воля нашого вожда, його милости нашого князя-гетьмана. З його високого припоручення я скажу вам чого ми тут зібрали, куди йдемо і зачим. Шлях нам стелеться на Київ,

давне наше місто, на збунтовану ребелянтську Україну. Ребелія козацька забула всі ласки, найяснійшим нашим королем, його мостю, козакам вділювані, наважилася підняти нечестиву руку на королівський маєstat, на цілість Річи Посполитої... Знаєте здорові самі, вашмосцьове, де тепер ребелянт, козацький гетьман Хмельницький, зо своїми во-рохобниками. В Червоній Русі, а може й під Варшавою!... Наша кохана спільна матка, наша Річ Посполита, найяснійший наш король, його милість, а з ними й наші золоті вольності шляхетські у великій опресії. Козацтво хоче знищити нас і нашу Річ Посполиту, хоче, — страшно вимовити, — порівнятися в правах і вольностях з нами, шляхтою!...

— Не діждуть! — заревіла шляхта. — На Київ!...

— Вирізати з кодлом ребелянтське насіння!...

— Веди нас, ясний князю!...

Стражник підняв руку і крики урвалися. А він продовживав мову:

— Козацьке хамство хоче рівнятися зо шляхтою, хоче звільнити посполитих з підданства. Хоче нобілітації.²³ Як довга й широка Україна . ребелянти і чернь-посполиті скрізь винищили шляхту до ноги, віддали огню фортуну й дорібки, попалили святі костели, або позмінювали у своїх схизматицькі синагоги, повбивали наших отців-плебанів. Як світ світом, шляхта і наша віра не переживали ще такої опресії... Та забув — тут стражник підвищив ще голос, — ребелянт Хмельницький зо своїм хамством, що за його спиною стоїть могутна литовська армія, стоїте ви, вашмосці, а з вами великий, непереможний вожд наш, його милість, наш ясний князь-гетьман. І наш вожд, його милість, самий веде вас на ребелянтські землі... Моіми устами він наказує вам спльондрувати ребелянтські оселі, їх міста і містечка, щоб не ширилася небезпечна зараза у нутрі матері нашої, Річи Посполитої. Наш похід заставить ребелію втікати з Червоної Русі, розпорошитися від ударів наших і війська його королівській мосці, пана нашого. Вожд наш певний, що не посоромите вашої шля-

²³ Нобілітація — надання шляхетства.

хецької мужності, ваших шляхецьких голдів²⁴ стародавних, ні високого стану вояка Річи Посполитої. Не допускайте чуття милосердя навіть до беззбройного ворога загніздитись у ваших серцях. Нехай серця ваші стануть камінами, вуха ваші нехай не чують ворожих благань помилування. Поки ще час, ми мусимо зірвати голову козацькій ребелії, втопити її у морі її власної крові... На Київ!...

— На Київ! На Київ! — понеслося по вояцьких рядах.

— Хай нам довго живе й панує наш вождь, найясніший князь-гетьман...

— На Київ! — ревіла знов челядь і дрібна шляхта.

— Нах Кіев!... Гейль Радзивил-фюрст!... Гох!... — кричали німецькі кольони.

— Виват, Радзивил-дукс!...

— Виват Радзивил-дукс! Віктор! — викрикували старшини.

— Виват! Нех жі! На Київ! Нах Кіев! — тисячами голосів греміло по околиці, відзвивалося луною в лісах й зникало десь далеко, розкочуючись в гарячому повітрі.

Радзивил знов махнув булавою. Послушне одному знакови військо рушило; сотня за сотнею, полк за полком витягнулося широким шляхом. У тричі більше чим війська їхало й йшло за табором слуг і челяди. Князь з вищими офіцірами поїхав у центрі військ зо своєю гвардією, гусарами і панцирними. Заскріпіли вози і гармати. В хвості величезної кольони потяглися таборові вози, по кілька в ряд, повні усього, що необхідне військови. За ними розпущені на кілька сяжнів вози з байдаками та силою менших човнів. Байдаки в хвості кольони вилискували окуттям, здалеку пригадували кістяні кільця на хвості величезного гада-тарахкавця. За старшин писар Волович, хоружний Пац та майор Шварцгоф завернули до Річиці, де залишилася сильна залога у фортеці. А величезний кількамилевий вуж війська сунувся повільно вперед; на закрутках шляху згинав і корчив своє велитенське тіло наче казковий змій, страшною силою сунув на Україну.

²⁴ Гербів.

Перед цією силою, перед цією могутною армією в чотирох денних переходах від Річиці лежала безоборонна столиця України; лежала боронена усього шістътисячним відділом півозброєних старих калік і недорістків вся Козацька Україна.. Хто спинить її, хто протистане цій могутній силі? Руїною поляже вся земля українська, сплюндована, потоптана сильною ногою наїздника; в непрохідні ліси, в нетри втікатиме з України все живе, аби не попасти в руки розбещених вояків литовського князя; запалають міста і села... Грізною хвилею полетять на захід, під Збараж заморожуючі кров у жилах, страшні вісти: — Радзивил іде!... Козацтво збунтується, покине борню з другим страшним ворогом України, поспішатиме на схід рятувати своїх батьків, дітей від нехібної смерти... Та застане рүїну, попелища й обгорілі трупи своїх дорогих і близьких. А за козацтвом сунутиме на Україну ворог з заходу, до нищить і змете все живе, не полишить і спомину про нього на українській землі...

Литовська армія рушила, а перед нею швидко, швидко полетіла сіюча всюди жах вістка:

— Радзивил іде! З великою армією, з катами й шибеницями зближується до границь України...

V.

Липневі дні повні несподіванок, непостійні, наче молода примхувата жінка. Пече, пече тижнями; тихо; на ясно-синьому небі ні хмаринки. Лиш легенький вітрець обвіває леготом, шелестить тихенько листям... І раптом, несподівано випливе звідкись невелика, з добру долоню хмарка, задує вітер і пішло... Хмарка пухне, швидко росте, займає увесь небосхил. Піднимаються гуркоти й стукоти, — то десь пророк Ілля розіздить по небі на своїй парі, або може старе божище-Перун таражкотить... Сліпучі блискавки раз по раз яскравим поясом перерізують все небо від одного кінця до другого. Блискавки розгалужуються, чути сухий тріск, гудуть і розкочуються по землі оглушуючі гуркоти. Звіється вихор. Задме, завертить усе, що попадеться йому по дорозі. Ломить і трощить дерева, — так, ніби пустотливий парубок — граючись з хусткою дівчини, — заграє zo стріхами хат. Грається і знese пів стріхи жартуючи, а сам летить шукати другої іграшки... А далі і потече. Гейби хто там, високо на небі, відкрив раптово усі чопи. І густі дерева не дадуть тоді захисту.

Під деревом воно і небезпечно. Десь чортяки ховаються від пророка Іллі під коріння дерев, а Ілля хоче їх звідтам викинути. І тому огненими стрілами гатить у дерева, а тоді і людині може безневинно перепасті. То кого лишень захопить у дорозі, — чим дуж старається дістатись до людського житла. Ховатися, кутатися у одіж не помагає. Всякий ніби й стережеться, доки добре не перемокне, а далі і залишить. Ще навмисне підставить обличча й груди під холодні водяні струмочки. Мовляв: не боюсь тебе, що мені зробиш? Мокрому вода не страшна!

Та в день ще пів лиха. Видно бодай де ступити, видно й захист, коли який по дорозі притрапиться. Тільки як ніч западе, — то вже зовсім біда. Темно, хоч око виколи, слизько... Людина й тварина чалапкають тоді напомацки, ховзаються, спотикаються, падають. А тут ще, як на гріх, кожна нижча гиляка придорожніх дерев дає знати, що й

вона існує на світі; здається навмисне виросла для того, щоб подорожні на неї натикалися, ранили й дряпали себе. Розмита дощем дорога стає липким чорним тістом. Ступиш у бік, посовгнешся, тай полетів у рів. Вимажешся у чорноземі так, що й рідна мати не пізнає, а обмитись, пересушитись нема де. Села сплять. Коли воно не на шляху, то можна проїхати попри село і його не побачити...

У таку дощову погоду липневого вечера, того самого дня, коли з Річиці пішла на Київ литовська армія, верст за триста від неї тягнулася розмоклим шляхом велика кінна частина. Ледви чалапали мокрі перемучені коні. Вершники похлюплено-сердито передиралися в темноті. Скільки їх було, як завелика переїзджаюча частина, сказати годі: в темряві не видно було ні одного, але гомін йшов гень, на версту або й більше здовж шляху. Бубонять в темряві голоси, пофиркують коні. Десь далеко скриплять вози...

— До лиха, хоч би люльку закурити... — бубонить зблизька один голос. Замовкає, певно набиває люльку, та по хвилі додає розчаровано: — От, тобі раз! Губка перемокла! Щож я тепер буду діяти?... Проклятий жупан... Слава тільки, що його маю, а тече як сито...

— Чомуж ти кармазина панського не вбрав? Не перемок би... — бубнить насмішливий голос по сусідству. — Був чайже на війні!...

— Еге, кармазина!... Думаєш кармазин до козацьких плечей пристане?... Ти ліпше, замісьць сміятись, губки дав би... Курити страх хочеться... — сказав перший голосніше.

Губка знайшлася. Замигали іскри, вершник запахав велику люльку. Коли смоктав, жаріючий тютюн на мент слабо освічував великого носа і довгі вуса. Світляками запахкало більше люльок то там, то там по довгій кольоні...

Інші вершники розмовляли тихіше. Перепитувались, куди й за чим вони їдуть, тільки ніхто не знов...

— Куди!... Щось певно несподіване трапилося. Розбудилих нас серед ночі, за півгодини посідали коней тай

поїхали, не простившись навіть з товариством. Другу добу ось, товчимося без відпочинку, верст� вже зо двіста проїхали. А куди, — не наша в тому голова... Старшина знає...

— Полковники повинні сказати козакам...

— Це тобі не Запоріжська Січ, що кошовий на всяку дрібницю раду козацьку скликає, викладає мов на лопаті всі свої пляни... У нас не так... Послух рейментарям, а ні, той голову з плеч легко можна згубити через надмірну цікавість...

— А може ми до дому їдемо! — висловлює здогад ще один.

— Дурниця! Тобі певно з жінкою побачились хочеться!... — насмішливо говорить другий. — Коли післано нас у тяжку пору з одної війни, то певно щось там в Україні не гаразд... Військо й там потрібне!... Не інакше!...

— Чи не на Литву, або Московщину, часом! — здогадується знов той самий голос.

— Хто то знає?... Може!... Козацтво з усіх боків аж забагато ворогів має!

В тім десь здалеку донеслося виття й гавкіт псів. Вершники замовкли.

— І щось лихе нам виття ворожить... — зніяковіло заговорив перший по хвилі. — Чи це пси, чи вовки?...

— Вовки з ляхами та з жидовою ще торік вивтікали... Звідки тут вовкам взятися?... Пси виуть... Певно село, або хутір недалеко — сумнівно озвався, наче сам тому не вірячи, другий.

— Кажуть, що собаки виуть коли пожежу чують, або смерть...

— От, не каркай... — невдоволено прикрикнув ще один. — Пси виуть тому, що нудяться. І на місяць виуть. Задре голову та витягає такі нути, що ніякий школяр не потрапить... А то голову у землю спустить...

— То вже певно комусь на смерть!... Усі так кажуть... — перебиває перший.

Знов замовкли. Коні тьюпали далі. Незадовго пітьму прорізали неясні огники у віддалі, хоч хат не було ще помітно. Коні підбадьорилися, зачувши нюхом відпочинок,

затьопали швидше. На всі лади озивалися з села пси. Поволі кольона втягувалася у вулицю села. З хат виходили люди високо держучи запалені смоляки, цікаві довідатись хто потрівожив їх спокій. По кольоні передавали команду стати. Козаки позлізали з коней, розминали закляклі ноги. З голови кольони знову передано наказ:

— Розміщуватися по скілько влізе в хату! Коней догонути! На світанку бути готовими до маршу!

Іздцям не треба було про коней нагадувати. По п'ятьох по десятюх, козацтво розсипалося по подвірях. Швидко розсідало коней, порозставляло по шопах або й привязавши до огорож на подвірях; метнулося до господарів за сіном, травою, хто що мав. А за якийсь час, на здивовання господарів, що поралися з вечерею для козацтва, швидко позасипляло де хто міг. Вулиця опустіла впродовж коротких кільканадцять хвилин. Чоло кольони спинилося перед церквою у другому кінці села, але й там, так як і в селі швидко розійшлося по обійстях.

В хату пароха зайшло чотирьох козацьких старшин. Господарі ще не спали. Зустріли гостей на рундуці освітленої лучиною²⁵ невеликої хати. В хату пропущено першим середнього росту, круглицого, барчистого мужчину років під п'ятьдесят, окутаного чорною, грубого сукна киреєю, очевидно старшого команданта кольони. Решта трьох — високий, чорнявий з кавказьким носом мужчина тих же літ, що й перший та двох подібних на себе, певно братів, білявих молодиків з ледво помітними вусами. Господарі, — сивий, з довгим волоссям священик і також сива його жінка, — зустріли гостей низькими поклонами.

— Витайте, любі гості, у наших хоромах²⁶! Приймемо, чим хата багата...

— Дякуємо, вашій милости, пан отче, й запросини приймаємо. Розмістимося, як Бог послав... — заговорив той, старший... — Чи раді, нам, чи ні, а гостей приймайте...

²⁵ Лучина — сухі смоляні скіпки, ще й досі вживаються для освітлення в лісистих околицях на Волині й Поліссі.

²⁶ Давнє слово, значить в обійстю, домі.

— Гостям ми раді! — поклонився знов священик. — Гість у дім — Бог у дім. Зараз зготуємо вам чим підкріпитись...

Стара пані-матка засуятилася коло стола. Поставила збанок меду, хліб. Старшини скинули з себе верхнє убрання. З під кирей показалися дорогі шаблі, пістолі, шіті золотом жупани, стягнуті поясами з золотими і срібними пряжками. Господарі здогадались, що їх гості належать до вищої козацької старшини й зніяковіли... Пані матка скінчивши поратись коло стола попрохала гостей словами:

— Просимо, не знаю як вас величати, ваші вельможності...

Гости не дались довго припрохуватись. Без відмовлень сіли за стіл. При тому ждали, поки сяде той, що увійшов першим. З цього господарі зрозуміли, що він між ними найстарший. Священик несміло запитав:

— Бачу, що ваші милості, старшина козацька, а хто й звідки, не додумаюся. Пробачте, що цікавлюся... Моїх трьох синів пішло зо Звягельським полком у похід... Чи ваші милості не звідтам?...

— Так, звідтам. З під Старого Константина їдемо... — задумано відповів на запит круглиций старшина.

— А Звягельський полк тепер також під Староконстантиновом? Від синів, ваші милості, бачите, не маю ніякої вістки ще від весни.

— Звягельський полк з усіма козацькими полками. З гетьманом Богданом Хмельницьким десь вже під Збараж доходять, а може вже й за Збаражем, — сказав другий, високий старшина, бачучи, що перший розмовляє неохочо.
— А ми з паном наказним гетьманом під Київ вертаємось. Козацька сила і там потрібна.

Зачувши титул круглицього священик схопився з місця.

— Простіть мені старому, вельможний пане гетьмане, — низько кляняючись вибачувався зніяковіло. — Не думав я, що моя вбога господа такої високої чести осягне — витати вашу вельможність. Тай розпитую, обходжуся, наче

з рівнею... Стара! — покликав жінку, що вийшла була до кухні. — Не знаєш, яких високих гостей нам Бог післав! Дітям і внукам, коли Бог позволить дочекатись, росказуватимем про честь, заподіяну нашій хаті вашою милістю.

— Не вибачайся, пан-отче. Свої ми, та й рівні всі і перед Богом й перед Україною, вітчиною нашою, — прогинувшись з задуми проговорив перший. — Коли вже пан-отець хоче знати нас, то ось: — мої прибічники, панове сотники Федір Шапко-Хотольський, його брат у других, Василь Шапко-Звольський з Білорусі, — показав на обох молодих старшин наказний гетьман, — полковник Київський, комонний, Остап Пішко²⁷ — вказав на третього. — А мое ім'я Михайло з Кричева — Кричевський, з волі ко-зацтва Наказний Гетьман Північної України. Козацтво воє не тільки з Річчю Посполитою. З Литви насуває на Україну з великою армією князь Радзивил. І ми їдемо по-мірятись з ним силами.

— Хай милосердний Бог поможе вам одоліти й сокрушить під ноги ваші всякого врага і супостата, — по книжному висловив побажання священик.

А його стара жінка, зложивши побожно руки, вдивлялася в того, кому гетьман Хмельницький доручив рятувати Україну від наїзду грізних сил півночі. Вглядалася, і здавалося їй, що бачить обох молодиків скрівавлених у стоптаній грязюці на побоєвиці лежачих, а обіч них залиного кровю наказного гетьмана. Зжахнулася своєї ясновидності та побожно перехрестившись, шептала молитву. Молилася за своїх синів і за гостей...

По вечері оба сотники й полковник Пішко полягали на приладженій на долівці постелі. Хотів покластись на долівці й наказний гетьман, та господарі не дозволили.

— Вчини нам ласку, ваша милість — прохав священик. — Для вашої вельможності ліжко приготоване. Їх милости, старшини, нехай вибачать, що доводиться спати на соломі, місця, бачите, нема. Ви струджені походами, відпочиваєте як доведеться. Бог знає, коли вашій милости

²⁷ Полковник Остап Пішко згинув у 1651 р. з Мартином Небабою, під с. Ришковим.

доведеться знов відпочивати по людськи. На нас не дивиться. Ми вдома, висипляємось, коли і скільки захочемо. Одну ніч і на лавці переспимо.

Гетьман вволив проханню господарів. Скоро поснули перемучені невигодами старшини, поснули й господарі.

Не спав лише наказний гетьман. Сперши на руку голову лежав опанований важкими думами. Думав, що пічне він проти сильної литовської армії, маючи всього три тисячі надійного козацького війська. Та чи вони, тих три тисячі, надійні? Ще невідомо... Багато у полку шляхти, силою обставин, щоб не втратити маєтностей, примушених прилучитися до козацтва, визнати козацький лад. При більшій поразці втічуть до ворога, щоб рятувати себе. Черні, підданців, можна багато зібрати, але чим їх озброїти? Врешті, колиби і зброя була, то військо з черні не стійке, легко піддається паніці. Зібрав певно за Дніпром трохи війська полковник Подобайло, — тільки ж. Чи Радзивил не розромить Подобайла поки надтягне поміч? Може по Подобайлови вже й сліду не залишилося... Литовського князя в Україну мушу не пустити, хочаб всім нам довелося поглягти; всім до єдиного... З чим же не пускати? — такі думки пекли мізок гетьмана.

І хилилася у важкій задумі його голова, охоплювала трівога, — чи завдання, ним взяте, не зломить його, не задавить своїм тягарем. Бачив себе упокореним, розбитим великою литовською силою. Бачив похід литовців на столицю, чув насмішки й крини вояцтва й офіцирів, давних товаришів і приятелів його; чув зойки дітей і старих ворогами катованих... І зароджувалося рішення — за всяку ціну розбити ворога за границями України, на ворожій землі... Був би то одинокий для України і його самого рятунок і вихід.

Але... Ще близько триста верств дороги ділити його від Дніпра. Вісток ніяких нема. Може Радзивил вже під Київ підходить, хто знає? Може якраз тепер, коли він відпочиває, на Дніпрі рішається доля полковника Подобайла. Летів би туди, гнав би останками сил, та... Козацтво й коні перемучені. Похід з під Білої Церкви під

Староконстантинів, бої безустанні, а тепер швидкий похід на схід. Разом до тисячі верств набереться. І залізо нищилося, не то жива сила... Київ усього у трицятьох милях від литовських зимових становищ, а Радзивил уже в поході. Два, три форсовні переходи і Київ! Щоб не спізнились!...

Страшний неспокій охопив наказного гетьмана. Вбирається похапливо, вийшов потиху на двір. За ніч пропогодилося. На сході небо чуть ясніло, — знак, що незадовго світатиме. Привязані до плотів коні спокійно хрупали свіжо скошенну траву, сіно, — котрий що мав перед собою. Деякі лежали. Спали й вони коротким, кількахвилевим сном, набиралися сил до дальнього походу й трудів. А може у сні бачили себе у виру пережитих боїв, — бачили свою смерть у останньому бою в недалекій майбутності.

Наказного гетьмана охопив жаль, до тих німих вірних товаришів козацьких. Зійшов з рундука. Йому на зустріч піднялося кілька постатей.

— Хто це? — потиху спитав гетьман.

— Вартові, батьку гетьмане, — відповіли з темряви.

— Стережете, діти, — заговорив ласково, підійшовши до них. — Скоро світатиме...

— А тиж, батьку, чого не спиш? — сміло спитав один вартовий.

— Не спиться... Не час тепер спати. Відпічнемо, коли на місце доїдемо. А поки що, треба потерпіти трохи.

— Козаку не новина кілька ночей не спати... Втягнулися вже... Та й не диво! Другий рік вже в походах, був час привикнути, — продовжував охочорозмовний вартовий.

— Нам що! Але коням важко, — несміло докинув другий.

— Мусяť перетерпіти і коні. А миж, батьку, куди їдемо? — спитав перший.

— На Литву... — коротко відповів гетьман.

— На Литву! Певно, сила козацька й там потрібна. Та чи ж здолаємо її? Нас мала горстка. А литовський гетьман зібрав страшну, кажуть, силу.

— Здолаємо! І нас не мало. Десь там стоять проти литовців поліські полки, а й полковник Подобайло сформував полк, — заспокоював гетьман вартових. — Але світає вже. Тож ви зараз побудіть всіх. Похід! — наказав. Сам вернувся до хати. Жаль було будити сплячих старшин, та... — Похід! Україна вимагає швидкого маршу.

Через хвилю заграли труби, глухо загрохотали бубни. З хат вибігали козаки, швидко сідлали коней. Ще кілька хвиль і на вулиці виструнилася велика кольона. Повибігали з хат старе й мале. Вийшов гетьман зо старшинами. Неголосно поздоровкався:

— Чолом, панове товариство...

— Чолом, батьку гетьмане! — глухо загомоніла кольона. Наказ сідати і кольона мовчки рушила. Чуть розвиднювалось. В ночі козаки до села приїхали, в ночі й відіхали. Так, наче й не було їх в селі, наче селянам то у сні привиділося. Прокинувшись, священик не застав вже нікого. Перехрестив виїхавших, розбудив сплячого паламаря й наказав дзвонити.

Збуджуючи околицю, полилися звуки дзвонів. В церкві запалили воскові свічки, збиралися здивовані службою в будній день побожні вірні. З вівтаря вийшов священик. Перед образом Христа чуло змовив молитву Господню й обернувшись до вірних закликав:

— Край наш, наша воля у небезпеці великий. Моліться, щоб Бог і всі сили небесні післав перемогу козацькій зброй.

Почалася служба. Сумна, тужлива, як доля загроженої з усіх сторін Козацької України. Далеко по околиці розплি�валось поважно-сумне голосіння дзвонів:

— Бам... бам... б-а-ам... Бам... бам...

Голосили дзвони усім невеселу новину: Україні і воля її народу знову загрожені...

VI.

Скріплював свої позиції полковник Подобайло за Дні-пром, скріплювали і поліські полковники у Чернобилю. У весь тиждень кипіла гарячкова робота; копали вали над рікою, будували греблі для лекшого доступу до ріки з південної сторони. В день і в ночі працювали на перемінку ковалі у двох кузнях. Сторчаком прибивали коси до держаків, оковували дубини, доробляли гострі сталеві кінці на списи, гострили старезні шаблюки й сокири. Всяке зализо, яке лише знайшлося в околиці, перековували на зброю, — навіть сталеві рала сохів. Охочого люду стягалося на заклик і не мало, та зброї не було. Не було звідки її й дістати. Післанці з Київа вернули ні з чим. Привезли, правда, два вози старезних рушниць та бочівку пороху й куль. Та була то капля в морі. На більшу поміч міщанство київське не спромоглося; —збройлося само, щоб коли Литва підступить до Київа — рідного міста боронити, й віддати всю зброю козакам відмовилися.

Полковники з сил вибивалися, щоб дати набігшому з усіх сторін люду хоч сякий такий порядок. Їх зусилля марнувалися. Не приймав набігшої черні один полковник у свій полк, вона гурмами сунула до другого полковника, від другого до третього, забираючи їм дорогий час. Просили й молили полковників приняти їх, дати їм зброю, наочити нею володіти, а вони битимуться не гірше козаків. Доводи полковників, що їх не приймають власне тому, що зброї брак, що нема часу на навчання — не помогали. Селяни ремствували:

— Козацтво лише за себе дбає, — нарікали. — Бідний підданець провів своє життя на панщині, не навчився зброєю орудувати, то хоч гинь тепер. На щож було панів проганяти, коли не даєте нам чим від них боронитись? Ліпше нам було не рухатись. Може пани й ласкавіші булиб. Козак в небезпеці втіче, а нас залишить вельможному панству на поталу.

В обличу небезпеки вилазила наверх душа черні, вічно

боязлива, дріжуча за свою нужденну шкіру. Чернь віками бунтувалася проти своїх панів коли чула за собою якусь сторонну силу. Коли ж та сила була мала, коли загрожувала небезпека кари за неслухняність, чернь ще завчасу готова була в панів помилування прохати; жалувала, що проти них ворохобилась.

Полковники і радів приняти селян в козацькі ряди, але вдіяти нічого не могли. Приняти селян та гнати їх, — озброєних косами, вилами й сокирами — на панцирну кінноту, вважали злочином, безкорисним нищенням людської сили. Полковники тепер лише побачили, як неприготована була Козацька Україна до ведення війни на два фронти. Знали, що приготуватись не було коли, — не було часу й засобів, — тому не нарікали. Вживати селян на вітві до робіт не могли. Треба їх було чим покормити, а козаки й самі живилися чим Бог пішле. Запасів за короткий час не призирали ніяких. Користалися тим, що привозила шляхта. Тож завертали селян до дому.

На власних конях, з сяким таким вирядком зіздилася шляхта, міські ремісники та старі, — каліки ще з попередніх воєн, — козаки. Цій силі старшина була рада, приймала без вагання. Хоч також знала, що багато з них може у критичну хвилю перекинутись на литовський бік, або підняти серед козаків заколот у рішаючий момент бою. Ні в кого, однак, не написано на чолі, що він думає.

З під Бабиці повернули до Чорнобиля козацькі недобитки полковника Голоти. Бабицька переправа через Прип'ять зісталася ніким не обсаджена, а це збільшувало неспокій старшин за долю Північної України. Зібрали всі недобитки насико сформували знов три полки. Найкращі козаки й коні з попередніх полків потворили перші сотні. Наступні сотні формувалися з новоприбулих старих козаків та шляхти. Сила полків виносила: Чорнобильський — Михайла Панькевича полк-дві тисячі комонника, наполовину на мотузяних стременах і з холодною лише зброєю та п'ятьсот піших; Брагинський — Гриця Голоти полк — півтора тисячі кінних та також п'ятьсот піших, виряджених так само як і Чорнобильський. Найбільший

та з добрим вирядом був третій полк, — Овруцький, Івана Бруяки, — що числив три тисячі кінних і лише п'ятьдесят піших, сформований зо шляхти й шляхетськими засобами виряджений. Вся Чорнобильська залога виносила на шість і пів тисячі комонника та трохи більше тисячі піших. Була ще з тисяча люду з косами й дубинами, але з такою зброєю приділу до сотень не дістали. Вони утворили таборову сотню, одну для всіх полків. Артилерії не мали ні одної гармати. Полковник Подобайло прислав дві гаківниці²⁸ та не було до них ні куль ні пороху.

Козацькі розізди через Брагин вдержували сполучу з позицією полковника Подобайла, а звідтам висилали перебраних звідунів під саму Річицю. Другого дня повідомив полковник Подобайло, що в Річицю прибув князь Радзивіл. Ще через кілька днів, 20. липня, пізно ввечорі, від Подобайла прибув гонець з вісткою, що литовська армія готовується до походу на Україну й веде розвідку по обох головних напрямках — по шляху Річиця-Холмесь-Лоів в південному напрямку і Річиця-Бабиця-Мозир, в напрямку півднево-західному.

Заворушилися в Чорнобилі. Однак проти литовської сили вирушати не могли. Від Бабиці до Чорнобиля і від Чорнобиля до Лоїва по дев'ятьдесят верств простору. Цей сто вісімдесят-верстовий простір обсадити військом хочаб по більш доступних пунктах не було спроможності. До того, ще невідомо було у котрому напрямі Радзивіл вирушить. Хвиля вимагала вибору одного старшого команданта. Ніхто однак з полковників не почував себе здібним обняти загальний провід над військом, чи може не хотів брати на себе відвічальності за успіх з такими мізерними силами.

Старшина зібралась на нараду. Піднялися суперечки, що діяти? Кожний піддавав свій плян, вважав його одноко доцільним і спасенним. Молодша, гаряча старшина вимагала вирушити за Припять на зустріч литовській армії, принести бій. Хоч би й погинути, то добре ушкодивши литовську армію; тоді вона коли й не відступить назад

²⁸ Гаківниця — піша гармата, важила не більш 80 фунтів.

до Річиці, то бодай задержиться на місці який час, а за ті дні може надтягне підмога від гетьмана, з заходу. Схилявся до того пляну й полковник Голота. Але розвага полковників Панькевича і Бруяки взяла верх.

— Похвальна ваша готовість, вашмосці сотники й отамани, згинути, — коли доведеться, — за козацькі права за святу віру православну, за волю нашої Козацької Держави. Згинути в бою всі ми готові. Тільки згинути так, щоб користь для нашого краю з того була. Похвально, і ми з вами погоджуємося, вийти на зустріч литовської армії. Тільки — з чим ми підемо? Ні пороху, ні куль, ні зброї, ні гармат ми не маємо. Полки наші слабі. Богневої сили вони не мають, а в кінному бою, рукопаш не витримають навіть першого удару опанциреної литовської кінноти. Все розлетиться, коли не поляже від литовської кулі й меча. Аж тоді, коли знищимо полки, дорога Радзивилу буде вільна до Київа й поза Київ.²⁹ Радзивила зустрінемо тут, під прикриттям Припяти, на перевправі. Тут є можливість коли й не розбити литвинів, то зза певного прикриття затримати, — переконував старий полковник Панькевич. — Зновже, коли Радзивилова армія обрушилася на полковника Подобайла, то ми, перейшовши Припять у Бабиці, вийдемо йому на зади, й відотнемо шлях на Річицю. Тим стримаємо його від дальнього руху. Це одинокий спосіб, на який з нашими силами можемо собі дозволити...

— А що буде, коли Радзивил піде сам на Бабицю? — не здавався полковник Голота. — Тоді і ми й полковник Подобайло не знатимемо навіть...

— Не піде, бо тоді Подобайло рушить на Річицю, а й ми сидіти без діла не будемо, — заспокоював Панькевич.

— Зустрінемо його там, — піддержив Панькевича Бруяка. — Для нагляду за Бабицькою переправою вибрати хоч з півтисячі ліпше озброєних козаків на добрих конях. Я ще казав би вислати перебраних козаків за Брагин, розпустити чутки, начеб нас тут зібралася велика сила, а й

²⁹ Так сталося два роки пізніше, 1651, і Радзивил заняв тоді Київ.

від гетьмана, ніби, з дня на день велика підмога надтягне. Це вплине на дух литовської армії.³⁰

Переконані доводами досвідніших полковників старшини погодилися. Зіставалося тільки призначити когось командантом Бабицької переправи, сформувати рухливий відділ на кращих конях. Полковники перебирали старшин.

— Чого перебирати? Кожний піде, кому накажуть,— нетерпеливілися молоді.

— Тут потрібно досвідного старшини, — говорив полковник Панькевич. — Полковника з малим відділом не призначимо. Тут ждуть нас тяжкі завдання, а старшин взагалі мало. Требаб тут такого, щоб своїх козаків зناє, та й від них мав повагу. Уесь відділ требаб призначити з одного полку, собі взаємно знаних. Знатимуть себе, то й віритимуть один одному...

— Чого ж краще? — перебив Панькевича гарячий полковник Голота — вислати відділ з Овруцького полку. Боронитимуть своїх родинних місць, свою рідню, ну, та й місцевості, на всяку непередбаченість, знатимуть.

Панькевич і Бруяка погодилися.

— Нема що відтягати — заявив другий з них. — Я маю на прикметі команданта з моого полку, такого, як нам потреба. Сотнику Михайле! — закликав до може 30-літнього, невисокого на зріст, чорнявого старшини. — Чи по силі буде тобі, пане-братьє, завдання? Тяжке воно і небезпечне!

— Тим краще старатисьму його виконати, — з легким уклоном полковникам відповів сотник. — Відмовлятися від завдань не в моїй натурі, пане полковнику, а й виконувати завдання самостійно мені не першина.

— Молодий ще ви, вашмосць, сотнику Овруцький-Швабе, гарячкуватий... Там і треба молодого, рухливого старшого. Тож вибереш, зо свого полку що лішого, та

³⁰ Так сталося. Польські історики навіть приняли ці навмисне розповсюджені чутки за правду і написали, що козаків було 30, 40, 100 і аж 400 тисяч. Князь Радзивіл у реляції до короля Яна Казимира (після бою під Лоевом) писав, що всіх козаків, вже з Київським комонником та полком Подобайла було не більше 16. тисяч і ця цифра близька до правди.

й з Богом... При потребі щоб і до бою не страшно було стати. Небезпечне завдання, небезпечне... — журливо хитав Панькевич головою.

— Всі під Богом ходимо, вашмосць полковнику, — відповів сотник.

В ночі сотник Овруцький-Швабе зняв свою сотню з становищ з над Припяті. За ніч переформував її в окремий кінний загін у півтисячі шабель, доповнивши охотниками інших сотень Овруцького полку. Мав заставити чати у Наровлі і Дерновичах,³¹ для тіsnішого звязку з головною силою у Чорнобилі. На рано загін вирушив у Бабицю.

Прощаючись з полковниками, сотник Михайло прохав полковника Бруяки заопікуватись його родиною. Знав на що йде, що з Бабиці можливо не поверне ні він, ані один з його козаків. Не відмовлявся, однаке, від небезпечноного завдання. Полковник Бруяка заспокоїв його:

— Не потребуєш пригадувати, пане-брате. Всім нам, здається, смерть вже за плечима. Та колиб сталася воля Божа, то не турбуйся... Твоя родина не чужаж і мені.³²

Пішаним надприпятським шляхом повів сотник свій віddіл. Поїхав з завданням — колиб ворог підходив до Бабицької переправи через Припять — вияснити його силу, дати знати до Чорнобиля і стримати ворога на переправі за всяку ціну... Одночасно за Припять пішла на розвіді передягнена селянами партія козаків.

А в Чорнобилі з трівогою ждали нових вісток від полковника Подобайла з під Лоїва. Але діждалися зовсім несподіваних віостей з іншої сторони, звідки і не думали.

В місті все готувалося вже до нічного відпочинку, перекликалися тільки на чатах вартові. І тоді віхала в місто козацька чета. Спиталася у вартових, де примістилися полковники. А через годину в місті все прокинулось, начеб ворог підходив вже до міста. З уст до уст ширилася між козацтвом і посполитими потішаюча новина:

— Наказний гетьман Михайло Кричевський з тисяча-

³¹ Села на шляху Бабиця-Чорнобиль, на південно-західному березі Припяті.

³² Сотник Овруцький-Швабе був жонатий з сестрою полковника Бруяки — Мартюю.

ми комонного³³ козацтва прибув від гетьмана Хмельницького... На рано буде з військом в Чорнобилі...

Раділа старшина, раділо й усе козацтво. Прибув нарешті вождь, хоч може без значної сили, але його імя будило в військові віру в перемогу козацтва. Прибував не звичайний полковник, тільки найближчий дорадник гетьмана Богдана, перший по гетьманові в Козацькій Україні. Не післав гетьман будь кого; не забув про них, закинених у Припятські багнища. Тепер козацтво вірило, що не ждатиме ворога на місці за рікою, а вирушить йому на зустріч...

— Буде похід у Литву — пророкували стари козаки. І ці слова вже у других устах набирали іншого значення; ставали не здогадом, а твердою постановою. Так, начеб наказний гетьман дав вже наказ виступити у похід.

Тої ночі мало хто спав в козацькому таборі. Чуть на день занялося — все було на ногах; гомоніло, готуючись зустрічати козацького вожда, недавнього королівського полковника, широко знаного поміж козацтвом і шляхтою. В таборі і в місті лунало одне слово, одна думка:

— На Литву!...

— Нині ще відай вирушимо в похід.

— Може не сьогодні... Прибувшому козацтву требаж перепочинок дати після такого далекого походу. Коні на вітві не підуть.

— Козак і піший битися піде.

— Піший за табором буде тягнутися. А наш похід швидкий мусить бути. Радзивіл же вирушив з Річиці.

Зійшло сонце, червоне, наче залите кровю. На шляху вистроїлися молоді поліські полки привитати вожда. Великий, добре втрабований шлях і оболоні коло нього вкрилися кінними козацькими рядами. Піші сотні станули на крилах своїх полків, за полками станув невеликий табор. Все зібране на швидку руку, ще тиждень тому працювавше на ріллі, не вспіло ще зжитися зо своїми товаришами, ні з уладом козацьким. Не було й тому ладу. Отамани й сотники з сил вибивалися, старалися придати

³³ Комонний — кінний.

своїм частинам козацький військовий вигляд. Адже переглядатиме їх визначний військовий знавець, що на своєму віку бачив не лише королівську гвардію, але й армії — шведську, семигородську та бранденбурську.

Тисячі пар очей вдивлялося на шлях, звідки зо своїм комонником мав надіхати наказний гетьман. Нікого однак не бачили. Проехало по шляху час від часу один-два кіннотчики і по всьому. По рядах пішла вістка, що своїх комонників наказний гетьман зіставив у сусідньому селі на денний відпочинок, а сам ще минувшої ночі з почотом прибув до Чорнобиля. Другі звідкись довідалися, що козаки ввечері також прибудуть; треті знов, що наказний гетьман зо своїм військом вже на литовському боці Припяти. Знов же, що гетьман зістався зо своїм полком відпочивати, а в Чорнобиль прибула лише одна козацька чета. Звідки пливли такі чутки ніхто не знат, та вони, хоч і заперечувані, кружляли по полках. Один висловлював як свій погляд, другий підхоплював як певну вістку і так вони росли й ширилися.

Та в тому виїхала з фортеці старшина. Несли бунчук з двома білими кінськими хвостами, великий козацький прапор, за ними їхали трубачі й довбиш. З булавою в руках, на сивому коні їхав наказний гетьман. За ним полковники Панькевич, Бруяка, Пішко й Голота. Полки виструнилися, як вміли — завмерли.

Тихо, задумано поздоровив командант збройних сил північної України поліські полки. Повільно обіздив кожний козацький ряд, уважно приглядався, чим козацтво озброєне, чи мають сідла. Приглядався і до облич. Вдивлялися й козаки в суворе обличча свого вожда, тільки нічого не могли з нього вичитати. Ні хмарки, ні вдоволення не помічалося на тому обличчі, лише очі, здавалося, задивлялися не в козацькі ряди, а кудись понад них, в далечін'ї. Обіхав мовчки невеликі полки й повернувся до полковників. Наказав провести перед ним кожний полк. Збиваючись пішли й поїхали козаки, виривалися з рядів коні; нетвердо, похитуючись, сиділи вершники. Зрозуміли полковники, що наказний гетьман не високо цінить вартість полків, та

знає, що в тиждень часу неможливо було козацтва вишколити, неможливо рільника чи ремісника за так короткий час обернути в вояка-козака. Чулися оправданими; сміло дивилися наказному гетьманові в вічі.

Кричевський спокійно, задумано проводив зором сотенні кольони. Бачив, що з цією непідготованою, хоч може й відважною силою ставати в бій з литовською армією не може. Знав, що ця сила розпорошиться від першого зудару з залізними литовськими полками. Та знав також, що мусить йти у бій з тим, що має. Помочи від гетьмана Хмельницького не сподівався, тай колиб та поміч надійшла...

Тихо, без криків проїхали полки, пройшли піші сотні. Наказний гетьман все такоже непорушно вглядався десь у далечінь. Може бачив там своє минуле, коли він в товаристві блискучого королівського лицарства летів на ворога, чи може пригадував блеск і розкіш королівського варшавського двору, або ті часи, коли полковником реєстрованим громив обіч коронного гетьмана Конецьпольського степовиків-татар. Може порівнював сили, якими доводилося йому командувати в минувшині з теперішньою збираниною. А може бачив свою майбутність на лоївських полях...

— Щож ваша милість скаже, пане гетьмане? — тривожно запитав Кричевського занепокоєний його мовчазністю полковник Бруяка. — Чи витримаємо з такою силою?

— Слаба сила й до боїв нездатна, — зітхнувши скавоз Кричевський. — Витримаємо, чи ні, та проти ворога рушати мусимо. Полк вашої милости виглядає ще найліпше...

— Не диво! Шляхта сама, — потакнув полковник Панькевич.

— Шляхта не шляхта, а зо зброєю й справді вміє обходитись не согірше, — докинув полковник Голота.

Полковник Пішко мовчав. Старий реєстровик сумно опустив голову. Думав, як і Кричевський, що на ворога йти мусять, але не мають з чим. Алеж бо й Хмельницький перед Жовтими Водами мав також збиранину. Тільки ве-

лика ріжниця в тому, що Радзивил реєстровиків не має; не перейдуть, як тоді, до Хмельницького...

Наказний гетьман перший очнувся з задуми.

— Як є, так є, нам нема що проволікати, вашмосці. Хай кожний з вас перегляне свій полк ще сьогодні. З слабших, гірше озброєних утворимо одну частину: вона зістанеться тут залогою, зза ріки здергуватиме ворога, колиб нам непощастило подолати його в полі. А вашої милости полк, — наказав Бруяці, — ще нині відійде на Бабицю, обсадити переправу.

— В Бабицю вже відправлено сотню в півтисячі шабель...

— Сотня не здержить литовської армії!

Розіхалися і знов пішла гарячкова праця. Бруяка з полком ще того дня почвалав за своїм швагром у Бабицю. Полковники і сам Кричевський через цілий день вилучували здоровіших коней і людей до важкого походу через болотні річки й багнища. Решта з двома гаківницями, в команді осавула Воронченка, зісталася на Чорнобильській переправі. До Хмельницького й Подобайла післано гінців. Хмельницькому писав Кричевський про стан козацьких сил, цілковиту неготовість до війни, та що йти проти литовської армії він не має з чим,³⁴ не вірить у перемогу, однак віддасть себе й своє військо Україні в жертву, — не допустить Радзивила на українські землі. Полковнику Подобайлови наказав Кричевський вислати пороху й куль, повідомляв, що він обняв команду північним фронтом. Закликав білоруських повстанців шкодити Литві, як лише зможуть, відбиватись та лучитися з вільним козацтвом в обєднану українсько-білоруську державу, де не буде магнатів і невільників.

За Брагином, 23. липня, гонець до Подобайла зустрінувся з гінцями від нього, з під Лоїва. Ті везли до Чорнобиля повідомлення, що Радзивил з вісімнадцятьма полками й шістъдесятьма гарматами зближується до козацьких становищ на Сожі і Дніпрі.

³⁴ Довідалися про це поляки в обляженому Збаражі. “Кричевський пшечівко Літви ісць не хце, бо не ма з чэм” — записав один з учасників облоги, польський рейтментар Андрій Фірлей.

VII.

Козаки Подобайла укріпивши сь на задніпровській позиції напроти Лоїва, на північний беріг Сожі та західний Дніпровий беріг виставляли лише чати. Вони мінялися, перепливали човнами ріки й зникали у своїх укріпленнях, начеб їх там зовсім і не було. Той, кому не належало знати про присутність козацької сили, ніяк не пізнав би, що за надбережними валами у лісі зібрано шість тисяч душ козацтва. Стояв би над Дніпром, бачив би вали. Вали, як вали. Скрізь по Україні тоді попадалися вали й окопища.

Населення Лоїва й дооколичних сіл давніше ще, як тільки доміркувалося для чого зібралися козаки — розбіглося. Хто втікав на південь, за Прип'ять, хто за Дніпро, у Чернігівщину, під козацьку охорону, а хто й по багнищах думав виховатись. Що можна було з собою забрати — забирали, решту запасів доручували козацтву. Запасів тих не було так густо. Околиці Лоїва вкриті були густими перелісками. Поблизу міста населення викорчувало, правда, трохи лісів собі на прожиток, — от так, щоб було де посіяти жито та гречку... В ті часи польські і українсько-білоруські магнати поширенню хліборобства серед посполитих противились, бо жили з доходів даваних лісами: вирубували й сплавляли ліси вверх по Дніпру й Березині у Литву, а там по Німану у всі краї над Балтийським морем аж до далеких Англії й Франції. Даремна праця посполитих збагачувала магнатів, як ніде у світі. Тому вони й не думали міняти систему нищення лісів, випалювання на поташ, смолу. Коли й дозволяли викорчувувати яку ділянку пнів на поля, то лише для прожитку посполитих, щоб вони не згинули з голоду. Лоїв, хоч і містом був, належав також до магната й господаркою не ріжнivся від сіл. За багнистою річкою Лоївкою, у півтора верстви від міста, починалися переліски, а далі великий п'ятьмилевий ліс аж до Брагина.

Перелісками козаки часто діставалися до спаленого литовськими розіздами, опущеного Лоїва. Їх чати околю-

вали місто й простір на північ, по дорозі на Холмесь. В міру зближення до Лоїва литовської армії, чатами стережений простір все звужувався, зближався до Дніпрового берега. Брешті, 22. липня, на правому березі зісталася одна лише чата з трьох козаків. І ця чата готова була переплисти за Дніпро. На це вказував човен, що коло неї похитувався на хвилях. Та чогось ще чата ждала. Самі невидні зза кущів козаки підглядали за дорогою до Лоїва й дооколичними полонинами.

Тільки їх зір не находив нічого вартого уваги. Околиця й місто здавалися мертвими. Птаство навіть затихло, або відлетіло десь далі від людського зору. Завивали у поспіху позіставлені на привязі господарями голодні пси, а це збільшувало враження мертвоти, цвинтаріща. Ставало марктіно й козакам. Здавалося, що їх трьох тільки й зісталося живих в околиці.

Козакам так лише здавалося, що вони самі. З лісів, на північ від міста виїхав один їздець, за ним другий, п'ятий... Долітали неясні, вривані крики. Хоч як козаки напружували слух, нічого однак не могли вловити. А їздці один за одним пересувалися по полонині й десь за Лоївом зникали з овиду. З лісу виїздили інші, все більше й більше. Козаки затрівожилися:

— Татари! — шепнув один чатовий.

— Тобі з переполоху в очах так показується. Звідки тут татари могли взятись? — другий заперечив.

— А далебі, що татари! Хіба не бачите гострих шапок та луків?

— Й мені щось таке привиджується, — згодився третій. — Чи не ліпше нам також відплисти до своїх, поки ще час?

Другий, певно старший, затримав їх:

— Заждіть, перевідаємо, що це за мара. Що Литва йде до Лоїва, це відомо. Алеж звідки татарві тут взялися? Хіба козаків зрадили, чи що?

— Може в службі у Литві є татари — здогадувався перший.

Мовчки знову приглядалися. З лісу виїхала кольона.

їздців не далі кількасот сяжнів від чати. Засяяли на сонці золочені шоломи, панцири, окуття уздечок. Здалеку козаки не могли розпізнати, хто це, та доглянули їздця на білому коні, за ним прапор і ліс списів. Зрозуміли, хто це може бути.

— Литва йде! Це хтось з литовських воєвод, або й сам князь...

— От, як би його захопити! І війни не булоб, і викуп давби не аби який, — пожадливо промирив третій.

— Егеж, схопиш! А дулі під ніс не хочеш? — буркнув старший. — Не бачиш, скільки гусарії? Це тобі не з татарською ватагою справа. Тай вся сила литовська десь тут не далеко. Сам князь так безпечно не розіздив би.

— А може литвини й рікою пливуть? Можуть нас тут захопити! Поїдемо й ми до своїх, — прохав перший.

— Не плистимуть. З наших окопів стрілялиб. Ще трохи зачекаємо! — знов застановив їх старший.

— Чого чекати? В лапи литовські попасті хочеш? — відбуркнув третій.

Але притаїлися знов, дивлячись на зближаючихся гусарів, поки щось іншого не притягнуло їх уваги. З міста вийхав татарин й оглядаючись повільно попрямував до лісу, якраз на козаків. Чата ждала приготовивши аркани. Татарин проминув перші кущі, несподівано зафуркав аркан й він злетів з коня, стиснений мотузом за шию. Пересяканий кінь метнувся до ріки, та його вхопив один з козаків.

За хвилю татарин лежав уже звязаний. Був у татарському уборі, але в обличчі не мав ні одної татарської риси. Козаки не мали часу вглядатись у його обличча, тож того й не помітили.

— Ну, а тепер говори! — приставив полоненому ніж до горла старший чати.

— Татарин же! Не розумітиме нашої мови, — здержалав його другий козак.

— Не бійся! Коли Литві служить, то й мову розуміє, — старший заспокоїв. — Ну, говори! Та не перебріхуй,

бо... Бачиш? — повів ножем по шиї. — Тут тобі й каюк буде...

На диво, татарин заговорив мішаною українсько-біло-руською мовою:

— Не вбивайте мене! Я християнин і православний. Все по доброму розкажу, що знаю...

— Тож кажи, — підохотив його козак. — Не бійся; злого тобі від нас нічого не станеться. Чого ти їхав над Дніпром?

— Служба! Нас вислали розвідати околицю. Я й не думав, що тут козакам попадуся у руки. В литовській армії мабуть ніхто не знає, що козаки поблизу...

— Хто вас вислав? Хто ці їздці? — показав старший рукою на гусарів. — Чи не князь Радзивил, часом?

— Так, сам князь Радзивил. Його вся армія стоїть у лісі в півмілі звідси. Князь з гусарами та своїми вищими офіцірами оглядає місцевість.

— Сам князь, кажеш? Ну, то й нам нічого, хлопці, баритись! До човна! — розпорядився старший.

— А з конем як? Чей не пустимо, щобій йшов до Литвинів? — спітався третій козак.

— До човна прив'яземо. Через Дніпро перепливемо, чайже.

— То ви десь за Дніпром? Я думав, що з Брагина. Буlob небезпечно, бо на Брагин поїхав, мабуть, вже кінний корпус в 1,200 коней. Моглиб попастися їм у руки... — перестерігав полонений.

— А на Бабицю пішло яке литовське військо? — поцікавився старший.

— На Бабицю ще з Річиці виїхала кінна хоругов ротмістра Лазецького, а нині рано вислано йому на поміч ще пять райтарських ескадронів в команді поручника Павши. Армія ще сьогодні підійшла під Лоів, але піджидає піхоту. Там ще не знають, де зустрінуться з козацькими силами.

— То й добре! Пойдеш, мосці пане, з нами. Вибачай, що тебе не розвяжемо, аж доки в наш табор не доставимо!

— вибачувався старший. — Розкажеш, те що знаєш, нашому панови полковникови. Так до човна, хлопці!

Полоненого посадили в човен, посідали до весел самі. Розгнуздавши коня козак потягнув його за повіддя. Кінь впирався, поки не стратив землю під ногами, а далі легко поплив за човном через Дніпрову бистрину.

Десь вже на середині ріки козаки почули слова молитви, з якою литовські й польські вояки вже сотки літ виступали в походи: — “Здоровась Марія, ласкис пелна”. Цю молитву підхопили гусари з білоруської православної шляхти, й співали по своєму, наслідуючи литвинів: “Богородзіце, Дзвіце, Пані руського краю” — почали вони й собі. Та пісня раптово урвалася. Козаки перепливли через Дніпро й зникли за валом. Не минуло півгодини, як від полковника Подобайла полетіли на Любеч гінці. Дорога на Любеч-Брагин була хоч дальша, за те безпечніша. Відпадала непевність, що гінці дорогою натраплять на висланий Радзивилом під Брагин литовський корпус.

Побоювалися литовської сили козаки, боялися козаків і литовці. То стражник Мирський заборонив гусарам співати, щоб піснею не виявити своєї присутності під Лотівом козакам, словами:

— Похвальна ваша побожність, мосці панове, але молитись не час. Хамство не оцінить вашої побожності. А виявляти себе перед ворогом хоч би й молитвою навіть, є гріхом.

— Хто знає, де хамство обертається! Може за Прип'яттю? — зухвало відповів ротмістр Коморовський.

— А може й тут, поблизьку! — суворо обірвав його батько. Гусари стихли. Полониною підіздили до напів спаленого міста. В місті не дзвонили, не виходило з радісними окликами, чи благаннями помилування населення, як було скрізь досі, — в Слуцьку, в Бобруйську, Ігумені, Мозирі й Річиці. Околиця опустіла, місто спалене. Тиша бурилася лиш диким, жалібним виттям зачувших людей псів. На візди у місто через дорогу перебіг чорний здичавілий кіт. Кіт і виття собак пригнобили гусарів до тої міри, що зовсім неохоче віздили у Лоїв. Й вища старшина підпала впливови віщуючої лихо ворожби.

— Це сатана! — полетіли шепоти.

— А може дух Хмельницького? Завертаймо!

— Нас жде у цьому місті велике нещастя! Чорний кіт — остерога перед смертю!

— Вертаймось, ваша княжа милість, — прохав стольник Гонсєвский. — Чорні коти віщують смерть, чи нещастя. Життю вашої княжої милости загрожує велика небезпека. Сьогодні й важкий день до того, понеділок...

Радзивил засміявся: — Не бійся, вашось, пане стольнику Корвин-Гонсєвский, нещастя не станеться! Не вірю я в ніякі страхи, ні в котів, білих чи чорних, однаково. Біг кіт, бо мусів. А колиб і дійсно кіт віщував нам смерть, то що? Боже призначення значить таке. Вперед!

Знову поїхали. Повільно підіхали до середини міста.. Нікого живого не знайшли. Через майдан проїхали до руїн спаленого козаками замку. Вітри розвіяли по усій околиці попіл з нього, дощі поприбивали обгорілі головні. Вціліла тільки кам'яна основа замку, та невеликий вал довкола. Руїни давали зрозуміти, що козаки тут хоч були, та вже давно, може тиждень тому, а може й місяць. Були, спалили замок й не зіставили ніякого знаку, де вони поділися.

Поїхали далі, над Лоївку. Задержалися на збитому великому пасовищі, що тягнулося аж до Дніпра, а з півдня перетиналося багнистою річкою, з одинокою лише греблею через багнища на Брагинському шляху. Це місце вибрано на стоянку.

— А тепер над Дніпро! — наказав Радзивил.

Повернули на схід. До Дніпра одначе не підіздили. Вишли перелісками кількох гусарів оглянути зпочатку побережжа. Ті нишпорили в перелісках, але ніякого сліду не знайшли й там. Виткнувшись над самою воду доглянули за широкою рікою свіжо висипані вали, замасковані по-рослями хвої. Й там начеб все вимерло. Вал тягнувся здовж берега на північ, до устя Сожі й зникав у порослях. Дали знати старшинам. Поодинці вони виїздили над Дніпро, виїхав і сам Радзивил. Довго приглядалися, нічого не завважуючи, хоча стежені зоркими очима з протилежного боку.

— Це пусті окопи! — висловив здогад молодий Коморовський.

— Не повинно! Недавно насипані, тай сипала їх не мала сила, — заперечив воєвода Стеткевич. — Хамство, коли й не сидить за валом, то десь недалеко.

Здогад Стеткевича підтримав осторожний Мирский:

— Певно, не пусті! Забираїмося ліпше! Коби козакам не забагнулося зробити нам засідку. Небезпечно з одною хоругвою відриватися на цілу півмілі від армії. Колиб нас так завважили, та сипнули з гармати, багато лиха накоїлиби.

— Колиб були за валами, то й завважилиб, стрілялиб. А раз не стріляють, то певний це, вашмосцьове, знак, що окопи пусті! — не уймався Коморовський-син. — Хамство насипало вали. Та від посполитих почувши про наше наближення, розбіглося... Чиж думають, вашмосці, що хамство протиставиться буде нам, військови ясного князя?

— Хамство не таке полохливе, як вашмосць, ротмістр, думає — каліченою польщиною сказав Донавай.

— Знаю! Пан полковник має перед хамством респект, — натякаючи на недавну поразку, кинув Коморовский відливо.

Грізним оком зміряв довговязий Донавай вертлявого молодика, хопився за рукоять шаблі. Поміркувавши хвилину, стримався. Визиваючи поглядав на Донавая й ротмістр Коморовский. Заносилося на суперечку, так часту поміж бутною шляхтою. Щоб старшин втихомирити, ставнув між ними стражник великого князівства Мирский.

— Несубординація, вашмосцьове, сперечатись в прияві нашого найвищого вожда, ясного князя-гетьмана, — вспокоював обох потиху. — Затримайте своє завзяття до завтра, для кращої цілі! Тоді і завзяттям відзначитесь і користь для отчизни з того буде.

Радзивил, хоча й чув суперечку своїх старшин, не мішався. Вдав, що нічого не чує. Іншим разом він зганив би ротмістра за непошану до вищих себе, але після бою під Жагалем до Донавая охолов й не хотів мішатись. До того Донавай був наймленим генералом піхоти, а Ко-

моровский хоч ротмістром тільки, але княжої гвардії, шляхетської сметанки з усієї Литви й Білорусі. Образити чи доганити його, значило болюче образити всю шляхту. А шляхту литовсько-білоруську Радзивіл цінив і нею додржив. Тому сказав приміряючо:

— Завтра довідаємося, хто з вашмосців не помилився. Несподівано заатакуємо окопи нашою піхотою!

Тоюж дорогою повернули до Лоїва. Зустріли у місті татарські розізди, що вже повернули зза Лоївки, нікого там не знайшовши... Їхали серед руїн знов проваджені скавулінням псів.

І знов запанувала тишина в околиці. Час від часу вили пси, галайкали татари. А над вечір з лісів на північ від Лоїва виткнулися литовські полки.

VIII.

Литовська армія заворушилася ледво занялося на світанок. Ту ніч всі, жовніри і старшини спали на голій землі, не спускали з привязі й коней. І для самого князя не розбивали намета. Думали, що не варто розгосподарюватись на одну ніч, бо на рано сподівалися заняти козацькі становища за Дніпром й рушати на Чернигів, або Чорнобиль. Ніхто не знав ще, де козацька сила знаходиться. Може її зовсім нема, може похід на Київ буде тріумфальним маршем князя серед благань і уклінних похвал покірного населення, але не було певности, чи козацтво не притailося десь поблизьку, під боком княжої армії й жде лише нагоди в ночі напасті. Вісім миль пройшла армія від своїх становищ, та ніхто не міг про козаків нічого певного сказати.

Чуть розвидніло і над Дніпро поповзли тягнені людьми гармати, байдаки. Під прикриттям імли розміщувалася по байдаках піхота. За своїм окруженнем Радзивіл виїхав над беріг Дніпра. Всі мовчали з обережності перед незнаним ворогом. Накази віддавалися пошепки. Старшини проходили у князя дозволу взяти участь у віправі на козацькі окопи, навіть Коморовский, що вчера не вірив, щоб окопи були заняті козаками. Однак князь не дозволив: призначив на віправу окремі піші сотні під проводом стольника Гонсевского. Тяжкі гармати поставлено на руїнах Лоїва, бити по казацьких валах.

Піхота порозсаджувалася, поховалася під закриттям у байдаках. На кількох більших байдаках зводилися вгору вежі гуляй-городів. І там поховалися мушкетники, готові взяти на приціл кожного, хто виткне лише голову зза валів. Напроти, на березі Дніпра, трохи нижче від місця, де в нього впливає Сож, уставлено двацять гармат. Й тут суютилися люди мовчки. Гармаші підносили до гармат по рох у мішках, круглі камяні кулі, мішки дрібнішого каміння та всякого заліза на картечі. Не важилися порушити світанкову тишину, хотіли захопити козаків, коли вони є

в окопах, зненацька, несподівано. Готувалися до великого бою, і не знали, чи є хто за валами.

Князь махнув рукою і беріг раптом ожив. В обі сторони Дніпра водою поплили громи, стрепенувся й ожив ліс. Десь недалеко озивалася луна й верталася, начеб і там піднявся бій. Дико, переразливо засвистали камяні брили, зафурчало каміння й кавалки заліза у леті на козацькі окопи. Литовський князь ревом гармат повідомлював полковника Подобайла про свою приявність над старим Дніпром, про свою могутню силу; викликав помірятись, або здатись на ласку...

— Бах! бах! бах! б-а-а-х! — раз за разом розносилося в повітрі. І гуркоти цього грому долітали далеко, гень до Чернигова й Любеча, звідомлювали всіх, що під Loївом вирішується питання, бути чи не бути українському народу вільним від чужинних магнатів, вирішується доля Козацької України...

Козацькі вали за Дніром мовчали. Проминали хвили, громи двацятьох гармат знов стрясали околицю, знов летіли за Дніпро камінні брили, куски заліза. Гармаші вслушувалися за кожною чергою, чи не вчуяту криків, суматохи з протилежного берегу, та там все було тихо...

— Окопи й справді пусті! — перешептувались старшини.

— Дарма гарматний припас тратимо! Ліпше перевідатися!

— Ручуся, ваша княжа милість, що хаства там і на показ нема, — завірював ротмістр Коморовский Радзивіла.

В ту мить гуркіт стрілів прорізав повітря. Старшин обсипало каміння. Між неопанциреними артилеристами почулися зойки й проклони. Полковник Подобайло приймав виклик князя, давав Радзивілови зрозуміти, що він не спить і несподівано його ні кому не захопити; з двох своїх гарматок післав ворогови перше привітання. Знову озвалися козацькі гарматки і за кожним стрілом падали й вилися з болю поцілені литовські гармаші. Дістали козацький гостинець в ногу бутний ротмістр Коморовский

та й сам начальник княжої артилерії, генерал Де-ля-Нок. Тільки сталевий шелом урятував голову француза, — він звалився приголомшений. Радзивил, щоб не поносити страт від қозацьких гармат, розпорядився відвезти свої гармати з над ріки під захист лісу. По стрілах литвини довідалися про кількість козацьких гармат, тож сильного опору не сподівалися. Один за одним, наче стадо велітенських гусей, відплівали байдаки. Ріка була бистра й широка, та сила двадцятьох весел перемагала хвилі. З берега тривожно слідили за відпливаючими. Чи завважать їх козаки? Чи вспіють байдаки пересітки Дніпро, поки козаки наведуть на них свої гармати? Ось, вже на середині ріки. Ще кілька хвиль й приставатимуть до ворожого берега. А тоді не встояти козацькій голоті перед вимуштрованою піхотою литовського князя! Вона змете козацтво, відкриє шлях на столицю України!

Та... За Дніпром заблищали огники, загрохотіли рідкі стріли мушкетів. Гарматки швидко перевели на байдаки огонь, сипнули раз, другий... Байдаки розплілися поодинці на значний простір. Сила удару зменшувалася. Улягалася поволі під соняшними проміннями імла. Литовська артилерія сипнула знову. Громи стрясали околицею, залягали дими. Коли дим розливався, козацькі позиції видно було зовсім виразно. Видно було й байдаки, що силувалися пристати до козацького берегу. На спливу Сожі з Дніпром, трохи вище, закипів мушкетний бій. Там кільком байдакам вдалося висадити на сухе свої залоги, тільки... Жовніри вискачували з байдаків, брели по пояс у воді й падали, поцілені влучними козацькими стрілами. Туда наказав Радзивил скерувати огонь своїх батерій.

Свистало в повітрі залізо. Густо здіймалися пересохлі порохи на валах, означуючи ямками місця, де попали литовські стрільна. Вже добігали до валів поокремі жовніри. Батерії перевели вже огонь здовж козацьких валів, щоб і решті байдаків уможливити висадку. Ще мент, і надворний літописець князя впише нову перемогу до довгого опису давних перемог, назве Радзивила непереможним... Згадає

і стольника Корвин-Гонсевского, під якого проводом відбувається виправа.

— Ось, вашмосць, маєш пусті окопи, — докорив Коморовському Донавай. — Тепер респектуватимеш трохи більше козацьку відвагу.

Коморовський не відповідав. Налягав на скровавлену ногу, пробиту куском заліза й держався укриття; не виходив з прибережного лісу, хоч і не захотів залишити окруження князя. За сина відповів Донаєві його батько, обозний Коморовський:

— Не в час дорікаєш, вашмосць, полковнику! Ротмістр молодий, нерозважний. Пригадай, вашмосць, якими нерозважними були й ми у його літа...

— Правда! — згодився Донавай. — Воєнні приключення вчать досвіду й належній оцінці ворожої сили.

Бій змагався. Стоячи під дубом Радзивил виразно бачив, як падали перед валами його вояки, як від байдаків бігли вже десятками, сотками. Посипалися стріли — і вони залягли. Натомісць вискочили зза валів козаки. Все змішалося. Не можна стало розріжнити де козаки, а де свої. Ще хвиля й литвини побігли назад до байдаків. Але й багато зістало нерухомих, чорними масами вкрило пісок. Дивився у другий бік і там бачив, як падали з високих веж гуляй-городів³⁵ поцілені люди. Чув зойки й благання порятунку. Бачив як попадавші в воду поранені боролися з бистриною, старалися доплисти до близчого байдака... Виринали й закривалися набігшою хвилею. Виринали вдруге, боролися, вимахували руками, аж поки тяжкі панцири не потягнули їх на дно. Повітря прорізувалося розpacливими криками порятунку. Та не було як їх рятувати. Цільній огонь козацьких мушкетів діравив човни, що було виткнулися підбирали потапаючих... Бачив Радзивил як потапали байдаки, як вискачували у бистрінь вояки. Перееставали змагатись з хвильами й несло їх вниз по Дніпру, несло й пізватоплені чи перевернені байдаки. Уцілівші завернули назад до литовського берегу. Огонь устав.

³⁵ Гуляй-городи — деревляні вежі з містками на кілька поверхів. Для штурму фортець будувалися на колесах, а для форсування рік на великих човнах.

Не могли литовські офіцери зрозуміти, звідки козаки спромоглися на такий завзятий опір. Вони сподівалися збити козаків з позиції п'ятьома-сотнями, а нехай вже й тисячею, підтриманої гарматами, своєї добірної піхоти, аж виявилося тут зовсім не те, чого сподівалися. Виправа вже коштує сотки людей. Переправу через Дніпро підтримував шалений огонь двадцятьох гармат проти двох козацьких гарматок і ні один вояк литовської армії не зміг ступити на козацький вал. Першаж з козаками сутичка обернулася в поразку литовців. Поразка, й від кого? Від нашвидко зібраної голоти, від старих інвалідів! Що всі козацькі старі полки пішли в похід з Хмельницьким, старшини знали. Готові були рвати собі волосся з голов зо стиду і гніву. Соромився неуспіху й князь, до того часу непоборний, — славний боями в Еспанії, Франції та Швеції. Соромився й побоюався за свою славу вояцьку, що так неждано була загрожена козацькими ворохобниками. Невже його слава малаб померкнути? Ні, він того не дозволить краще згине! Сам поведе наступ на козацькі становища, мусить їх здобути...

Князь не дивився на старшин, не чув перебранки повернувшегося вояцтва, ні стогонів поранених. Заглубився у себе, гнівно поглядав на козацькі позиції. Там по старому запанувала тишина, начеб бою й не було. Про бій нагадували тільки трупи на противлежному березі, яких не вспів ще підмити старий Дніпро. Потиху князь підкликав команданта німецького пішого полку, полковника Райнгольда Тизенгавзена; потиху, щоб не чуло окруження, наказав йому двома полками негайно форсувати ріку; всякою ціною рятувати честь війська, — бодай вдертися в козацькі окопи.

— Неможливо, ваша княжа милість, — заперечив Тизенгавзен шанобливо. — Даймо воякам час оправитись від вражіння нашого неуспіху. Відступом вояцтво пригноблене й не піде охоче у поновний наступ. До завтра пригноблення трохи затреться...

— Виконуйте наказ! — сказав князь суворо. — Будемо ждати завтрішнього дня, а гультайству козацькому

поміч за той час може надійти. Десь недалеко є ще більше їх сили!

Тизенгавзен байдуже пішов збирати своїх старшин.— Наказ виконаю, ваша милість, — сказав відходячи. — Не беру тільки на себе відповідальності за успіх.

— З Богом! — прощав його князь.

Бачучи князя подразненим решта старшин, навіть його найближчі помічники, як Коморовський та Мирський, не посміли звертатись до нього з порадами чи за розпорядками. В душі вони признавали недоцільність негайного поновного наступу, але князеви перечити не сміли. Раді були зійти з очей князя, та не дозволяла опускати його, свого вожда, військова лицарськість, дисципліна. Не приймав поразки до серця один флегматичний Донавай, байдужий до поразок і до перемог. Він старався розважувати:

— Не беріть неуспіху так болючо, княжа високосте. Військове щастя змінливе, а наш перший неуспіх, ще не поразка. Наша вигра в тому, що ми, хоч і зо значними стратами, правда, переконалися, що маємо перед собою ворога, і то ворога гідного, стійкого, — не хамство, як зволив висловитись його милість, ротмістр гусарський, — кинув колючку Коморовському. — Панство офіцери не забули, що ми всі в початку бою вважали окопи пустими. От, тепер і знаємо, з ким діло маємо.

— Не так то вже, вашмосць і знаємо! — заговорив повагом старий воєвода Стеткевич, радий, що найшовся хоч один, не впавши на дусі старшина, а ще більше тому, що й князь слухав слів Донавая без подразнення. — Сил ворога ми не знаємо, не знаємо й хто в нього проводить. А й це багато значить. Від спосібностей команданта залежить не менше, як від якості сил.

— Мусить бути хтось козацтву добре знаний! Кого будь Хмельницький не зіставив.

— Чув я, — вмішався Головчинський, — що тут мав би бути той ватажок, Подобайло.

— Рани Божі! Вся православна шляхта опинилася у

Хмеля! Подобайло знаний шляхтич! — забідкався Мирський. — Син Новгород-Сіверського підкоморія.

— Тепер, чей поведеться нам, — висловив надію старий Коморовський. — Ворог перемучений.

— Перемучені й наші вояки, — перервав його Дона вай. — Поведеться чи ні, а страт то таки багато буде.

— Все рівно! Не дамо ворогови передихнути, — озвався рішучо Радзивил.

За пів години Тизенгавзен виплив десятками байдаків на ріку. Загрохотала литовська артилерія. Козацькі гарматки не озивалися. Старшини приняли ту мовчанку за добрий знак, — думали, що гарматки збиті. Аж засипали й козаки, примушуючи літвинів розплистися вrozтіч. Байдаки змішалися. Беслярі гребли неохочо, старалися уникати граду куль. Тизенгавзен, стоючи на носі невеликого човна вганявся по ріці від байдака до байдака, кричав, лаявся, спонукував гребців налягти на весла, швидче пере плисти зону гарматнього обстрілу, та нічого не помагало. Один по одному підхоплювала човни бистрина і вони, під ганяні стрілами, поплили вниз. Охота до бою у вояцтва вигасла. Загрожувала ранішня поразка на самій вже ріці. Це бачучи Радзивил наказав ще одному німецькому полкови Оттенгавзена сідати в човни, настрашити бодай козаків своєю масою, не дати їм відпочинку від напруження. Слухняно Оттенгавзен швидко виконав наказ. Його полк був на Дніпрових водах вже через кільканадцять мінут.

Сама природа, мабуть, хотіла ще заощадити козакам життя у змагу з переважаючою в кілько разах навалою. Заняті віправою ніхто з окруження Радзивила не заважив, що небо вкрилося чорною хмарою, здалека доносилися розкати грому. Бачив хмару Тизенгавзен, та вперта німецька натура не дозволяла одержавши рішучий наказ його не виконати, а дисциплінованість — звернути увагу Радзивила. Окруження похопилося тоді, коли затягнулося хмарою сонце, знявся вихор, а по Дніпру розгулялися водяні баранчики, відбиваючи від берега байдаки, жартуючи з людських зусиль добитися до будь якого берега. І природа й Дніпро змовилися з козаками їм допомагати;

не допустити, щоб нога ворога стала в козацьких укріпленнях...

З литовського берегу закричали вертатись, бо бачили, що хвилі заливали вже байдаки. Однак добитись до берега не всі німці поспіли. Струмками хлінув ливень. Кинувши полки своїй долі, окруження Радзивила спішно, наскільки дозволяли важкі панцирі, забралося на пасовище, де серед уставлених у три ряди возів челядь розбивала намети для війська. А німці, перемоклі й знеохочені ледви вилазили з байдаків. Проклинали по своєму і дощ, і Дніпро з козаками, й самого князя Радзивила. Виходили на суходіл, та не всі. Багато полонив їх старий Дніпро...

Ливень не переставав до вечора. По таборі потекли струмочки, підмивали намети. Військо поховалося в наметах, челядь примістилася хто де під возами. На зміну литовській цілій день гуркотіла небесна артилерія. Бліскавки раз пораз прорізували пітьму. Побожна челядь хрестилася, у жаху шептала молитву при кожному ударі грому.

— Деся Перун і всі сили дябелські помагають тому хамству, козакам, — перешіптувалися потиху. — Ще відколи живу, не бачив такої зливи.

— Сам Бельзебуб козакові братом приходиться. Не здобрувати нам тут. І чого князеви забагнулося збивати козаків? Аджеж шлях на Київ вільний.

— Коби хоч в ночі не стрілило князеви в гадку гнати нас на козаків. Усіх нас поглине Дніпро, — страхалися боязкі.

Пізно ввечорі, коли устав дощ, в наметі князя відбулася воєнна нарада. Зібралися оба Тизенгавзени, Гrottузуїс, Донавай, Отенгавзен, Жаспер, Ропп та всі достойники литовського князівства. Піднялися сперечки, нарікання за невдачу. Кожний достойник піддавав свій плян, як козацьку позицію захопити. Радзивил терпеливо вислухав всі нарікання й жалі, мовчки вислухав думок кожного старшини. Були голоси за розділенням армії, — частиною війська звязати рухи козаків за Дніпром, а з другою марш на Київ; були гадки всею силою обрушитись на ко-

заків, знищити їх і тоді вже йти далі, та були й такі — нерозважні — що жадали походу на Чорнобиль по правому березі, тобто не чіпаючи більше козаків. Знайшлися прихильники кожного пляну і знову знялася сперечка.

— Коли підемо, зіставивши в своєму запіллі козаків, відкриємо їм шлях на Річицю — говорили противники походу.

— В Річиці дасть їм раду майор Шварцгоф! — кричали прихильники.

— У Шварцгофа слаба залога.

— За те неприступний замок. А козаки не підуть на Річицю. Старатимуться скоріше дістатись до Київа.

— Краще розділити армію — пропонував Єльський, маршалок Пинський. — Обложити козаків, не допустити їм харчів і припасів, тоді самі піддадуться. А кіннота наша за той час візьме Київ.

— Чи не може статися так, що й Київа не бачитимемо і тут козакам нічого не вдіємо? І під Київом чайже є козацькі полки.

— Певно! Хмельницький не залишив такого багатого міста без охорони! — перечили прихильники наступу.

— Заспокійтесь, ваші милости! — заспокоював розгорячених Мирський. — Стане ні по вашому, ні по їх, а так, як накаже його княжа милість.

— Згода! Наказуй, ясний князю! — кричали старшини хором.

Радзивил обдумував. Не брали уділу в сперечках і всі чужоземні, наймені старшини. В нарадах вони могли тільки дораджувати, як військові спеціялісти, й тим ріжнилися від литовських достойників, з яких кожний командував своєю власною частиною й часто виступав самочинно всупереч рішенням гетьмана.

— А щож ви нам запропонуєте, вашмосці? — по мовчанці звернувся Радзивил до німецьких старшин.

— Ми вояки, ваша милість — відповів за всіх Дона вай. — Рішення вашої княжої милости буде нашим рішенням.

— Тож так, вашмосці! — заговорив Радзивил до всіх.
— Я вислухав ваші думки. Кожний запропонований плян має свої добреї сторони і погані. Добре було обложити козаків, а другою частиною армії заняти Київ. За одним заходом і вовка вбити, і шкуру з медведя зняти! Тільки... Ми так і не знаємо, які сили стоять напроти нас за Дніпром; чи то козацька заслона, чи вся козацька сила. Це перше, — а друге — мое переконання, що ми зустрінемось десь недалеко з більшою козацькою силою. Розеднавши наші сили на дві частини, ризикуємо бути козацтвом розбитими. Правда, наша армія сильна, могутна, алеж і сили ворога нам невідомі. Цей плян відпадає. Другий — дати козакам за Дніпром спокій та рушати на Київ через Чорнобиль. Козаки може й не посміють голіруч, з двома гарматами нападати на Річицький замок. Колиб і напали, то наша залога в Річиці дасть раду й десятюм тисячам козацтва. Алеж бо козакам не доконче йти на Річицю розвивати собі лоби об замкові мури. Вони мають вільну дорогу по Задніпров'ю, де наших залог нема, на Рогачів, Бихов, Могилев, або Оршу. Яка нам користь що ми здобудемо півзруйнований Київ, а допустимо козаків у саме серце незруйнованої Литви, ризикуємо втратою й руїною Минська, навіть Вильна, нашої столиці? Тому і цей плян відпадає. Зістається третій — здобути козацькі становища, знищити небезпеку руїни нашого запілля і тоді рушати на Київ. Я за третим пляном, вашмосці!

На тому й стало. Вирішено нарано заатакувати козацькі становища усею піхотою. Полковник Тизенгавзен старший з двома полками, в ночі ще, мав пройти за Лоївку. Нижче козацьких валів переправитись через Дніпро й ударити на козаків з півдня й запілля, від багнища Перистого Ліве, північне крило, від ріки Сожі, мав заатакувати двома полками полковник Отенгавзен, а полковник Донавай, піддержаний всею артилерією, трьома полками та збірним баталіоном з недобитків форсувати Дніпро з фронту, від Лоїва. Князь суворо заборонив брати козаків в полон.

Старшини розійшлися певні перемоги. Думали, що

взяте в чотири вогні козацтво буде змушене залишити свої позиції, або вигине. Не одному старшині снivся вже Київ, багата здобич і слава переможця... Ні старшини, ні сам Радзивил нe сподівались, що не далі як завтра всі вони думатимуть не про похід на Київ, ані не про знищення козацтва за Дніпром, тільки... наспіх будуватимуть день і ніч вали довкола табору думатимуть про свою власну забезпеку й охорону.

IX.

Литовське військо відпочивало. Не відпочивало козацтво в укріпленнях Подобайла. Легко відбитий перший наступ не давав козацтву великих надій на дальші успіхи. Полковник Подобайло знов, що перший штурм був розвідчий, невеликою частиною литовського війська. І той штурм мало що не закінчився захопленням козацьких окопів. Врятувала честь козацького війська Седнівська сотня зо своїм отаманом. З ножами, зо списами вискочила на добігаючого валів ворога й відкинула його назад до ріки з великими стратами. Тепер, коли ворог болюче переважався у стійкості козаків, він поведе наступ всею піхотою. Козацтво не вдергить тоді своїх позицій, бо й з чим держати? Нема пороху до гарматок, ні куль до мушкетів. Половина полку озброєна холодною зброєю. В атаці і холодна зброя придається, але проти вогню численних гармат шаблею чи списом нічого не вдієш...

Здогадувався козацький полковник, що литовська армія поведе наступ з усіх сторін, постарається відтяти його від Чернігова. Необхідно було добірними частинами обсадити крила позиції, забезпечити запілля. Війська на те не мав. Відбивши без зусиль перший наступ, наступного ждав вже трівожно, не сподіався вийти з нього живим. Допомогла козакам не так Дніпрова ширина, як злива. Козацтво скупчилося тоді по підкопаних у валах сховках, попід вози невеликого обозу, а кому і там забракло місця — ховався під прикриття старезних дубів. Все поховалося, навіть чатові. В зливу литовці дуже легко могли заняти козацькі вали, однаке того часу не використали. І для них страшною показалася розгнівана стихія.

Небезпеку литовського несподіваного нападу полковник Подобайло усвідомлював може краще, як самі литовські полководці. Лиш перестала злива він наказав знов обсадити вали, а сам з прибічниками усю ніч обіздив позиції. Підбадьорував козацтво — де похвалив за стійкість, а де необхідно було й доганив. Мовби душою відчуваючи,

завірював козаків, що на литовську армію йде кілька козацьких полків, що та сила козацька не допустить їх гибнуті тут, на Радзивиловому шляху. Підбадьорював, виконував обовязок доброго команданта, хоч і сам не вірив своїм словам. Бо не знов він ще ні про прибутия Кричевського, ні про його призначення командуючим північним українським фронтом. Але знов полковник Подобайло, що його позиція це одинокий козацький острівець, одинока скеля, об яку мусять розбитись бурливі хвилі литовського моря, якщо ту скелю не змиють. І тому старався недопустити зневіри у вже бачивші литовську велику силу козацькі ряди. Козаків, однак, не треба було підбадьорювати:

— Буде, що буде, пане полковнику, — говорили вони.
— Не допустимо литвинів на наш бік. А коли й вмерти прийдеться, щож... Раз мати родила, раз і вмирати доведеться — не тепер, то в четвер. Коли й погинемо, то в бою, по козацьки, відпровадивши і литвинів не мало на тамтой світ.

— Козакови смерть в бою написана.

— За нами Бог і правда.

— Краще в бою десять разів згинути, чим в лапи кальвинів-тевтонів попасти, — завірював козак з бурсаків.

Поговоривши з одним полковник відіїздив далі, до іншої чати і думав. За кілька тижнів часу він уже звикся з думкою, що його становище може стати його могилою. Та він звідси не уступить. Позиція догідна, такої другої не знайти ніде у північній Україні. Литовці коли й знесуть його, то всеж і самі поломлять добре зуби. Так, що може й похід занехають. А в тому і є його завдання. Гетьман Хмельницький зложив на його молоді плечі непосильний тягар, і він його з плечей не скине. Хіба згине під тягarem. Щож? Мертві сорому не поноситимуть!

Всю ніч мало хто спав. Очікували нічної віправи, але ніч проминула спокійно. Над раном в козацьких становищах зчинився рух. З південного крила донесли, що напроти, за Дніпром, чатові вчули приглушене дудніння начебід тупоту копит, а згодом і голоси. Інша чата чула дзвін

зброї. Подобайло погнався на праве крило. Тільки ніщо там не зраджувало вже нічної тишини. Повільно котив свої хвилі старий Дніпро, плюскалася у воді виграваючи риба, в болотах стогнали птахи-бугай.³⁶ По за тим німа тиша. В півтемряві другого берегу широкої ріки не було видно. Полковникові здавалося, що він стоїть над безкрайм морем. Ось, ось і виринуть з глибини жахливі морські потвори, посунуть на вал. Привиджувалися мітичні сирени з риблячими хвостами. Протираю очі і все зникало. Заспокоїв козацтво і знов все причаїлося. Минула хвиля, друга... В тім з правого берегу донісся притишений крик:

— Ого-о! Подайте човен!

Козаки затаїли віддих. Крик з литовського боку повторився голосніше.

— Хто ти? — кількома голосами запитали з козацьких валів. — Від Литви втікаєш?

— Гонець з Чорнобиля! Скоріше! Нечистий наніс ме-не на литовські чати. Давайте човен! Я з конем!

— Зажди хвилю. Зараз! — засуятилися козаки. — Та чи ти не брешеш, часом, небоже? Ти сам? Литвинів коло тебе нема?

— Таке сам. Кажу вам, гонець з Чорнобиля! Від наказного гетьмана Кричевського до полковника Подобайла! — гомонів хтось з темряви. Полковник стрепенувся. Переਪитав, не довірючи власним вухам:

— Від наказного гетьмана Кричевського? Тож полковник Київський Кричевський з гетьманом у Червоній Русі...

— Вчора наказний гетьман Кричевський прибув з київським кінним полком до Чорнобиля й обняв команду козацькими силами, — гомонів той же голос. — Від нього везу тобі лист, пане полковнику! Я пізнаю тебе по голосі. Скоріше подайте човно! Чую гамір у литовському таборі.

До валів знову долетіли шамрава, дудніння копит та голоси з віддалі. То перекликалися литовці. Козаки і сам

³⁶ Бугай — болотний півень.

полковник сумнівалися зразу, чи цей гонець не був підсланий ворогом, щоб підступно викликати на свій беріг хоч кілька козаків, захопити їх в полон для допитів. Але пізнання полковника по голосі те підозріння зменшило. Швидко замайоріло на хвилях велике човно. Скоро й зовсім зникло в темряві. Не злазячи з коня Подобайло непереляче ждав. Починало розвиднювати. На протилежному березі задудніли дошки під копитами коня, почувся плюскіт весел. Ще кільканадцять хвилин й четверо козаків підвели до полковника перемученого пятого. Його кінь послушно волікся за своїм господарем ледви плентаючи ногами.

— Ти давно з Чорнобиля, козаче? — питанням зустрінув гінця полковник.

— Вчера з півдня виїхав звідтам, — була відповідь.

— Дорога ще вільна?

— Була вільною. Коло Брагина я зустрінув ваших гінців, то знов, що литовське військо стало вже під Лоєвом. Вони й радили мені завернути на Любеч, тудою безпечніше, тільки дорога подвійна. Коня жаль було! Перемучився, сердега.

— Маеш, козаче, щастя! На Брагин пішов уже корпус литовської кінноти. Ні защо міг пропасти, — перебив прибічник полковника.

— Я уважав, щоб на очі ворогови не попасти, — продовжував гонець. — Тут, над Лоївкою лише наткнувся в темряві на литовські чати, чи яке лихо. Вони мене здається не пізнали, певно приняли за свого.

— Чому так думаєш?

— Тому, що чайже не випустилиб з рук. Я прослизнув над Дніпро між Лоївкою та литовською піхотою.

— Литвини стали табором? Далеко від Лоєва?

— Головна сила за Лоївкою. На південь від річки стежена чатами піхота. Я міркую, чи не вибралася вона в похід, бо без наметів і огнів не видно. А за Лоївкою все поле укрите наметами.

— Давай же гетьманський лист, — сказав полковник.

Читаючи поданий лист обличча полковника Подобай-

ла то прояснювалося, то знову хмурилося. Втішився він з призначення Кричевського командантом збройних сил північного фронту, але... В листі наказувалося прислати пороху й куль, які треба було післати, а він сам тих ріцей мав на годину-две бою, не більше. Козаки мовчки слідкували за виразом обличча полковника. Воно знову прояснилося, коли полковник прочитав, що наказний гетьман заставить князя Радзивила помірятись з ним силами у чистому полі, — як — ще й сам не знає.³⁷ Для Чернігівського полку великою полекшою буде вже й те, коли наказний гетьман відтягне на себе хоч би частину литовських полків. Тільки пороху й куль у нього чотири бочки всього. Обставини вимагали поділитись тим, що мав. Самому хіба напасті в ночі на литовські становища, позичити з іх запасів, та їхні кулі їм же посилати за гостинець. Перешкоджував Дніпро. Старий охороняв козаків від несподіваних нападів з литовського боку, так само хоронив і литовців від несподіванок козацьких. Полковник в думках зважував майбутні можливості, покусував з пересердя невеличкий вус. Мовчало і все його оточення. Гонець перервав мовчанку:

— Чи зможу я дістати свіжого коня? Мені наказано вертатись, — попрохав несміло, наче вибачуючись, що перервав надуми.

— А хіба для тебе тут зайвої литовської кулі не знайдеться? — пробував пожартувати прибічник.

— В Чорнобилі думатимуть, що я попався в литовські руки...

— Заждеш, козаче. Хіба з обозом поїдеш на Любеч. У Станецькій через Дніпро переправитесь, бо в Брагині вже певно литвини, — сказав полковник. — Піди переспись, тай кінь ледви ходить. Нехай напасеться, відпічне...

— Боюся спізнатись, пане полковнику. Литвини чей на місці не стоятимуть. Коли пішли на Брагин, то й за Брагинем всі стежкі обсадять. Свіжим, незмученим конем я ще якось то прослизнув би простою дорогою.

³⁷ Бо Кричевський ще не зізнав, що литовська армія вже під Лоєвом.

— Хто навпростки їде, то в дома не ночує, — відмовив полковник помовкою. — Далиб тобі, козаче, коня, та бач, самі не маємо. До Чорнобиля лівим берегом повезуть порох і кулі, — наказний гетьман потребує. З ними й поїдеш. Тобі буде безпечніше, тай зайва шабля для охорони обозу від небезпеки також придасться. Їдь до нашого табору відпочивати...

Здовж валів рушили. Сходило сонце. На різні лади виспівувало птаство; десь далеко кувала зозуля. Не один з козаків прохав зозулі прокукати скільки йому ще літ прожити зісталося. Вона замовкала, певно зігнана з дерева, й по хвилі починала кукати знову вже дальше. Кракало гнівно вороння круजляючи над лісом. За Дніпром по старому завивали пси. Ранок віщував гарячий день, може й останній для багатьох зібраних по обох боках ріки. Адже кажуть, що вороння збирається лише там, де чує трупи; збирається зарання, ще за кілька днів наперед.

В таборі панував звичайний воєнний рух. Козаки вставали, йшли до ріки митися. Ліниви збирали росу з трави, мокрими руками проводили раз, два по засмаглому обличчі, рукавом сорочки втиралися й побожно, до схід сонця, молилися. Не переривали молитви й тоді, коли мимо них проїздив полковник. І не диво. Бог один, Творець і Все-державець, а на землі всякої старшини скрізь багато. Кожний козак може бути обраний старшиною, коли покаже лише, що він щось вартий.

Пустивши коня пастися, гонець повалився в траву й скоро, пригрітий гарячим липневим сонцем, захрапів. До полковника зійшлися поблизькі старшини, вже довідавшись про прибуття гінця. Говорило про призначення Кричевського і все козацтво. У всіх вступив дух, постанова боронити своїх позицій ще більше окріпла. Чернигівці не почували себе одинокими, закинутими... Був хтось, хто брав на себе увесь тягар відповіданості за успіх і за те, що з ними всіма станеться... Питалися полковника, — що мають діяти?... Чи не переправитись через Дніпро та напасті на литвинів у їхньому ж таборі... Смілі думки про напад на литовський табор Подобайло відкидав:

— Не можемо й думати про напад... Нам, щоб Бог поміг на своїх становищах вдержатись... Щоб витримати, поки надійде підмога від наказного гетьмана...

— Боронячись, власне зужиємо більше стрілiva... А його й так нема... — говорив седнівський отаман Трухомовка.

— Але й на литовський табор проти шістъдесятюх гармат не маємо з чим йти...

— Певно! Списом закованому в залізо райтарові нічого не вдієш... — піддержав полковника сосницький отаман, Шелест.

— Отож і є... Ліпше поки що не викликати вовка з лісу...

Старшини розійшлися. Полковник, давши розпорядок таборовому зібрати що можна стрілiva та вислати в Чернобиль, поїхав на ліве крило. Не доїхав туда. З усіх сторін бігли до полковника післанці з вістками про рух ворога.

— Литовські полки сідають в човни повище Сожі!...
— зголосували.

— На Дніпрі аж чорніє від литовських байдаків!...

— Коло Перистого німецькі полки вже переплили Дніпро!...

Полковник Подобайло й сам бачив, як литовський берег укривався піхотою, як спускано на воду човни. Зрозумів, що це починається генеральний литовський наступ, зразу у трьох напрямках. Вганявся по валах, закликав козацтво видержати, боронити становищ до загину. Козацькі гарматки перші відкрили огонь по байдаках. Цільне стріляння ланцюг байдаків змішало. Та озвалися литовські гармати. Одна по одній з громом випльовували круглі кулі, обламки заліза й каміння, засипали ними козацькі вали. Громи стрілів, переразливий свист стрілень, зойки поцілених, дими у кілька хвилин повернули всю околицю в пекло.

Артилерійський огонь міцнів. Під його прикриттям все більш і більш байдаків випливало на Дніпро. Швидко замовкли козацькі гарматки. Подобайло кинувся туда, в

центр своїх становищ, замінити побитих, як він думав, гармашів...

Гармаші звивалися безрадні коло гарматок на валу. Осторонь лежали вбиті. Поранені мокрою землею заліплювали свої рани, обвязували їх полотняними ганчірками, щоб загамувати кров.

— Чого не стріляєте? — ще здаля крикнув полковник.

— Пороху немає, пане полковнику, похнюплено доложив старший. — На два стріли зісталося всього.

— Доведеться нам тут загибати, пане полковнику, — похмуро кинув другий.

— Погинемо, але не здамося!

— Щож, так ми присягли... погинути за козацькі права, за волю поспільства... Кращої нагоди не будемо мати, панове-товариство! Бери, яку хто зброю має і до піших!

Гарматки вистрілили ще по разу і замовкли. Гармаші прилучилися до піших. Литовські гармати не переривали огню ні на хвилину. Стріляли на десять черг, по шість гармат в кожній, щоби дати час кожній черзі гармати навести, насипати пороху, забити його кулею, та запалити плетеним насірченим шнурком. Процедура заряджування гармат потребувала 5—6 хвилин часу, тож, щоби вести безпереривний огонь гармати ділилися на черги. Одночасно стріляли перші гармати, далі другі, треті і так до кінця, таким чином обстрілюючи увесь козацький відтинок.

На крилах знялася рідка мушкетна перестрілка. На ріці байдаки все прибували. Частина литовського війська вже висаджувалася при козацькому березі. З запілля прибіг до полковника козак з повідомленням, що й там переправились литвини. А козаки вже не мали чим стріляти. Бачили, що не вдержаться; билися з розпокою безнадійності. Старалися дорожче продавати своє життя, знищити як можна більше ворога. Озброєні лише холодною зброєю козаки хапали мушкети у забитих. Лекше поранені набивали мушкети для передних. І для мушкетів вже не ставало стрілива. Полковник Подобайло, зібравши коло себе кілька десять козаків обрушився на литовську, вже добігавшу валів гущу. Під ударом шабель попадали

литвини. Козаки хапали їх зброю, передавали надбігавшим беззбройним. Добивалися вже до литовських байдаків. Та недалеко другий відділ литвинів добігав вже валів. Полковник кинувся туда.

Знялася січа. З розчертінами головами падали люди. Не помагали залізні шеломи. Розлючений Подобайло наскочив на німецького полковника Гандсгофа. Той кинувся втікати. Несподівано повернувшись кинув у полковника легким списом. Почувши рану, скочив козацький полковник на німця. Змявши його кинув під ноги коня. Німецький відділ зміщався, став подаватись до байдаків. На Подобайла посыпались хмари стріл лучників, — пробитий в кількох місцях упав його кінь, — звалився і сам полковник. Козаки схопили його й понесли у свої окопи безпритомногого... Вже в багатьох місцях литвини розірвали кошацьку лінію. На валу розвівався вже прapor Радзивила, хоч коло нього ще кипів рукопашний бій. Для козацтва надходила остання хвилина. Хіба чудо могло ще врятувати його від заглади.

І сталося несподіване. На литовському березі заграли труби, ріжки. Трубили відбій. У литовських частинах знялась метушня. Поспішно стали відходити полки, зник з козацьких валів Радзивилів прapor. Не відстрілюючись литвини сідали в байдаки й відплivali на правий беріг, назад за Дніпро.

Литвини діставшись на свій беріг скоро і зовсім зникли з овиду. Не зіставили чат, не забрали з собою ні вбитих, ні поранених, ні зброї. Поспіш свідчив, що литовська армія неждано сама опинилася у великій скруті. То непереможний князь Радзивил від недобитків висланих на Бабицю своїх корпусів, одержав у часі бою страшну вістку. Наказний гетьман Михайло Кричевський у Бабиці переправився через багнисту Прип'ять, розбив литовські кінні корпуси, та з страшною хуткістю й великою силою кінноти рушив на базу литовської армії — Річицю, далеко в запіллю. І литовський князь не думав вже про марш на Київ, ні навіть про зненення позицій полковника Подобайла. Боявся за своє князівство, за цілість своєї армії.

X.

Сотник Овруцький обсадив Бабицьку переправу через Прип'ять ще того самого дня, за неповну добу покривши тринадцять миль лісистої поліської дороги. Форсований марш був тяжким і для коней і для козаків. Сипучі піски милями, наче в африканській пустелі, краю й кінця тим піском не видно. В пісок глибоко застрягають ноги. Люди на мусить вище підносити їх, витягати з піску, а через те ѿтромлюється скоро. Коні загрузають по самі щітки. Розтоптують пісок копитами, — до тягару власного тіла несуть ще й тягар їздця. А з обозом і зовсім погано. Колеса застрягають по осі й багато напруження сил така їзда коштує коненятам...

Піски не такі ще страшні, як заліснені трясовини, що в багатьох місцях перетинали Мозирсько-Київський шлях. Місцями у багнища скидано хмизу, кругляків та ломачча; місцями широкі наче озера глинисті броди, а місцями його нема. Зеленою подушкою дмететься в гору мох поміж рідкими купами порослів. Станути на мох і все на сотки сяжнів гойдається довкола, — і мох і купина. Мох поволі проривається і людина несподівано шубовсне з головою, лише забулькотить. А тоді споминай як її звали, бо не вибуде її з під моху ніяка сила в світі. Сотки тисяч необережних людей проковтнули поліські трясовини в давнину.

Піша людина ще сяк так, перескаючи з кругляка на кругляк, з купи на купу, перебереться через багнища. Не те кінна. Кінь і загрузає скоріше й змислу людського не має. Попавши в небезпечну трясовину борикається без перестанку доти, доки не пролигне його безодня. Та й без того небезпека для коней більша. Коні калічіуть, від мокроти їм злазять копита вже через кілька днів.

Коли Ярема Вишневецький йшов мозирським шляхом рік перед тим, то переправа через Прип'ять та стоверстний марш забрали йому два тижні часу. Той похід, як стверджують самі польські історики, обійшовся в сотки жить людських і кінських. Однаке похід, що забрав Вишневець-

кому більше тижня часу, легкі козацькі коненята виконали за неповну добу.

В борах соснового лісу козаки натрапляли й на села. Чорні, з кругляків непривітні хати без димарів, з маленькими квадратовими вікнами та натягнутими пухирями замісць шибок, коло них плетені з лози хліви й стодоли. Все під одним дахом. По більших лише селах бачили козаки привітніші будинки, часто з ровом довкола, або огорожені високими дубовими частоколами. Та вони вражали своєю мертвотою. Це будинки поліської покатоличної шляхти. Втікаючи на захід від козацької загрози, покинула вона їх на призволяще.

По селах сотник Овруцький зіставляв невеликі кінні чати, для скоршого звязку з Чорнобилем. Вислав загони в сторону Мозиря і Скиргайлова на всякий випадок, щоб не бути заскоченим звідтам литвинами несподівано. Сам станув у Бабиці напроти Юревичів на переправі. Припять у цьому місці врізалася глибокою дугою в сторону Бабиці. Доступ до ріки був хоч і по твердому ґрунті, але зовсім вузький, певно насипаний ще київськими князями в давнину. Опісля литовські воєводи мало дбали за Бабицьку переправу, вибралиши догідніший шлях достави українського добра в Литву — через Березину. За сотки років доступ розмили дощі, поперетинали потічками і рівчаками, потворили величезні наповнені водою й грязюкою баюри. В некращому стані був доступ до Припяті й з литовського берегу, від Юревичів.

Присутність литовської кінноти в Юревичах козаки швидко завважили. Перепливали поодинці й на острові, напроти Юревичів, що повстав від розливу ріки. Поводилися однак скрито, щоб себе литовцям не виявити. Другого дня під полуценок почули козаки викрики радости в Юревичах. Прибув то корпус Павші. Козаки думали, що це прибув сам Радзивіл, тож сподівалися переправи литвинів на свій бік. Всю ніч переждали напоготові, аж рано якимсь способом перебрався через Припять селянин й повідомив, що напроти стоїть литовський корпус, силою до двох тисяч коней. Вістка ця козаків втішила. Та всеж, коли літви-

ни забажали форсувати ріку, сили були надто нерівні.

На рано знялася метушня в самій Бабиці. Старшини вискочили з прибережної хатини, де були примістилися, думаючи, що це литвини підійшли від Мозиря з запілля. Побігли туди, звідки метушня походила, довідатись. Це надходив увесь Овруцький полк з Бруякою на чолі.

Тепер команду над переправою обняв полковник Бруяка, а козацтво, впевнене вже, ждало переправи литвинів на свій бік, щоб їх тут певніше знищити.

Минув ще день вичікування. Литвини не рухалися. Полковник Бруяка надумав переправитись на литовський бік сам. Вислав повідомлення до Чорнобиля про свій замір, а полкови наказав готуватися до переправи. Крім чат все козацтво висипало до праці. Гатило підступи до ріки, прокладало містки через баюри та багнища, збирало у населення човни для переправи припасів. Від литовських очей цю підготовку маскував ліс. Минув у праці день, а ніякі розпорядження від наказного гетьмана не надходили. Піднявся натомісъ рух у литвинів; вони або завважили працю козаків і збиралися їм перешкодити, або лаштувалися до переправи самі. Минула ще непевна ніч.

Радість запанувала у козаків нарано, 24 липня. Несподівано, без повідомлень, прибув у Бабицю сам наказний гетьман з полками. Від полковника Подобайла довідавшись про те, що литовська армія вже під Loєвом, де її рухи звязав Чернігівський полк, наказний гетьман вирішив у литовському запіллі переправитися через Прип'ять, загрозою нападу на базу литовської армії скувати ворога на місці, де він стояв, а коли можливо захопити базу й відтяти Радзивилу шлях відвороту в Литву. Через годину по приїзді гінця з під Loєва невеличка козацька кінна армія з Київського, Чорнобильського та Брагинського полків з своїм грізним вождом на чолі вже летіла надприпятським шляхом на Бабицю. “Як шалений, — пише німецький офіцир, учасник тої війни,³⁸ — полетів Кричевський на чолі кількох тисяч відданого йому козацтва. Не мав ні зброї, ні людської сили, щоб хоч у приближенні рівнятись до армії

³⁸ Тим офіциром був майор Абраам ван Вестервальд.

литовського князя-гетьмана. Але ніс з собою славне ім'я вояцьке, славу геніяльного стратега-полководця.”

Не згадав тільки німецький офіцир литовської армії, що наказний гетьман ніс з собою щось без порівнання вище від вояцької слави, ніс те, чого бракувало йому, найменному офіцирові та його німецьким товаришам, що за заплату служили всім, хто в їх послугах мав потребу. Ніс серце, що волю України широко полюбило.

Не гаючи часу наказав Кричевський полковнику Бруяці негайно розпочати переправу на литовський бік, збити литовські корпуси та прикрити переправу прибулих козацьких полків.

І ранком того дня, 24 липня 1649 року, почалася безприкладна в воєнній історії світу переправа Овруцького кінного козацького полку через багнисту Припять. Увесь світ, найвизначніші тогочасні полководці і сам Радзивил дивувалися, як міг переправитись козацький полк через широку багнисту ріку стримуваний з протилежного боку двома закованими в сталь корпусами. Воєнні знавці вважали що переправа ця неможлива, для більшої військової сили зовсім непридатна, сам доступ до якої у спокійному навіть часі, коштуватиме не одне життя.

Але над Припяттю стала могутня постать великого козацького вожда і козацький Овруцький полк поплив, розгромив литовські корпуси, нагнав жах на Радзивила й його велику армію... А за Овруцьким полком попливли Київці, Чорнобильці й Брагинці; попливли полковники і сам гетьман.

Босе, ведучи за повіддя коней, кидалося козацтво в воду. Кожний гріб одною тільки рукою, другою придержувався гриви коня і кермував ним. Коні застрягали в намулі, копири салися, падали. Та допомагала вода: зривалися і кількома пружними скоками добивалися на глибину. Стративши під ногами землю швидко пливли, допомагаючи своїм господарям. На нашвидко збитих платвах переправляли озброєння. Вся Припять вкрилася крапками голов козаків і коней. Один по одному перепливали, вискачували на берег, хапали зборю. Йшли вперед, щоб дати місце іншим.

А наказний гетьман наглив, давав розпорядки стоячи по коліна в болоті. І на його знак кидалися в ріку нові й нові сотні овручан; перетинали ріку платви й човни. Минали хвилі. Число козаків на литовському боці ріки збільшувалося. Попливли вже полковник Бруяка і вся полкова старшина.

Литвини дogleянули козацьку переправу трохи запізно. Вже половина Овруцького полку опинилася на сухому, коли під Юревичами побачили козаки готову до атаки литовську кінноту; вишивовану німецьким звичаєм в каре.³⁹ Мокрі козаки сідали на коні. Швидко відіїшли від багнистого берега до перелісків; там шикувалися в боєвий лад, готові приняти удар.

Крок за кроком рушили й литвини. Зпочатку повільним кроком, далі похиливши списи, рушили чвалом. На чолі й по зовнішніх сторонах трикутника опанцирені сотні. Легка татарська кіннота в середині й від запілля. З кожним ментом трикутник зближувався, ріс і збільшувався на очах, залізною хуртовиною грозив скинути Овруцький полк назад у Припять... Покозачена шляхта ніяковіла ще перед боєм, оглядалася на ріку, на переліски, вибираючи майбутній шлях віdstупу. Та шляху не було. Беріг ріки ще був вкритий останніми сотнями, а в перелісках здовж Припяти чекали втікачів бездонні трясовини. Одиноким виходом для Овруччан було перемогти сильнішого ворога...

Полковник Бруяка швидко оцінив своє невигідне становище. Наказав полкови розступитись у придорожні переліски, звільнити литвинам шлях до багнистого берега у надії, що литвини з розгону впакуються в нього. Сам з братом Миколою та швагром Михайлом лісом повів добірні сотні на литовське запілля під Юревичі. Козаки швидко звільнili шлях, на березі лише баражалися у багні запізнені їздці останніх сотень. Але й вони спрямовували коней у сторони, в ліс. Старались швидче сковатись від очей

³⁹ "Каре" — перенятий у німців шик кінноти для атаки. Шикувалося клином, вістрям до ворога, щоб його розколоти на частини. Такий шик вживався кілька століть, аж до примінення сучасного зброяння.

страшного ворога, в укриттю передихнути самим і коням від тяжкої переправи.

Громові оклики й пісні понеслися з литовської сторони. Певні успіху литвини чвались далі на беріг. Зо сторін каре відділились литовські сотні переслідувати козаків по лісах, а голова неслася все ближче й ближче до ріки. Виріжнювались вже різnobарвні значки й обличча поодиноких литовських їздців...

З другого берега наказний гетьман бачив розпорішення Овруцького полку, бачив зближаючуся литовську кінноту, перед якою не було козацької сили. Потерпав за свої змучені походом слабі полки, сам готовий був кинутись на зустріч литовських корпусів. Та було вже запізно. Овруцького полку він тим не врятує, ані не переправить через ріку решти армії. Ждав переправи литвинів на свій бік, тож наказав полковникови Пішкови виводити козацькі полки в поле.

Однак наказний гетьман не вгадав наміру полковника Брюяки. За хвилю побачив він як литвини несподівано у повному бігу опинились в мулистому багні. Передні коні падали з їздцями; їздці летіли через голови коней, а задні, не мігши раптово стриматись у чвалі на них напирали. Бойовий лад змішався. Оклики радошів змінили стогони і проклони. Поки дальші їздці довідалися, що сталося, поки завернули у збитій в купу масі коней, на них з обох боків з вигуками летіли вже козаки, сипались стріли. Поодинокі литовські панцирні відбивалися від насідаючих мов осі овручан, та не довго. Козаки пустили в діло аркани, списами збивали панцирників з коней. Підвєстись приголомшенному паданням панцирному, у важкому заливному уборі, треба трохи часу. Попало і овручанам; по дорозі зачорніли трупи, відбивалися від гуртків поодинокі козаки.

Але легка литовська кіннота не витримала. Відбиваючись від найїзджаючого козацтва почала відходити до Юревич. За ними погналися й уцілі панцирні. Козаки здоганяли відстаючих й пришивали їх до землі. З Юревичів литвинам на зустріч вискочили добірні сотні. Ще якийсь час — і з литовських корпусів втікали жалюгідні недобитки близ-

кучого колись війська. Втікали на Річицю й Loєв з страшними вістями.

... Страшліве весці,
яко войска провадзонци тисъонц чтеридзесці.
Сам Кшичевскі надцьонга...⁴⁰

З невеликого Овруцького полку в очах перестрашених недобитків бутньої польсько-литовської шляхи виросла сороктисячна армія. Команданти литовських корпусів за- надто сподівались на свої сили, гналисъ за "хамством" на- сліпо, не розвідавши навіть місцевости, — так були певні того, що козаки не посміють їх зачіпати — і ця самопевність була покарана. Згинула в юревичських лісах не лише більша половина литовського війська; не врятувався й сам командант корпусу, Лазецький.

Очистивши Юревичі від литовських недобитків Овруцький полк задержався там на відпочинок. Переправа полків пішла своєю чергою. Слабших їздців залишено на охорону Бабицької переправи.

Довідавшись від полонених про стан в армії Радзивиля, наказний гетьман після переправи наказав форсований марш. Ні старшини, ні козаки не питали куди він їх веде. Мали віру в свого вожда, в його щасливу зорю. Неможли- вий, здавалося, марш за Припять, розгром ворожої кінноти з незначними стратами пробудили відвагу й бажання по- мірятись з грізним литовським князем у душах старшин і козацтва. Коштом Литви збільшилися засоби озброєння. Козацтво думало, що наказний гетьман поведе їх не куди інде, як під Loєв, на становища Радзивилової армії.Хоч знало воно, що сили й надалі ще надто нерівні, та йти бажало.

Не так думав наказний гетьман. Перемога над кілька- нацією ескадронами мішаної кінноти не видавалася йому аж так близкую. Перемогли литвинів не напів о- зброєні козаки, тільки природні перешкоди, — поліські ліси та Припять; а допомогла поразці шляхетська бута й легковаження "хамського хлопства". Будь на місці командантів не ротмістри з бутньої шляхи, а котрий будь з полковників-німців, — козакам більш як певно переправа

⁴⁰ Тогочасний польський поет-хроніст Твардовський.

не вдаласяб, а може литвини прийшлиб на український бік Припяти. Тоді війна програна. Литовські війська пішлиб широким фронтом в Україну... Щастя козаків, що литовський князь-гетьман хибно злегковажив вагу Бабицької переправи, а він, наказний гетьман України, ту похибку використав. Тільки далі ставало трудно. Радзивил довідається про поразку на Припяти, буде готовий стрінути козацтво. Вестиж слабі козацькі полки на литовський табор з силою гармат, то так, як би наказати полкам завернути у Припять й там потопитися. Ще ні один полководець світа не провадив війська туди, де ворог його сподівається. Литовського князя треба прикувати на місці операціями в його запіллі, загрозою походу у Литву. Підвести свої полки непомітно як найближче до литовського табору, напасті нespодівано, не давши підготуватись до бою. Тільки такі операції давали хоч слабі надії на успіх.

І на дивовижу козацтва наказний гетьман дав наказ колонам завернути на північний схід вузонькими лісовими стежками. Повернули полки, з Хвойницького шляху завернули передові козацькі розізди. Мовчки проїздли перед гетьманом й ховалися в лісах. На перехресті гетьман затримав полковників:

— Панове полковники. Ми в ворожій країні. Ніхто з козацтва нехай не важиться казати посполитим куди й чого ми йдемо. Дайте сотникам розпорядок, щоб козацтво не чинило кривд населенню, воно однокровне й одновірне з нами... Та ще щоб держали лад і спокій у поході. Йтимемо не шляхами, а лісами й багнами.

— Куди ж ведеш нас, пане гетьмане? — поцікавився старий Панькевич.

— На Річицю!

— Там міцний замок і сильна залога — перестеріг Голота.

— Армія литовська ще сильніша. Загрозою нападу на Литву заставимо Радзивила задержатись під Лоєвом а може й завернути з кордонів України.

— Куди поведеш нас, пане гетьмане, туди й підемо.

Хоч і на саме Вильно! Твоя в тому голова, — спокійно сказав Панькевич.

Полковники притакнули головами.

Виминаючи стовбури дерев погнали на чоло полків. А на другий день, 26 липня, 8-тисячна козацька армія стала в лісі табором всього в пів милі від Річиці.

XI.

В Річиці, після виходу литовської армії в Україну, тягнулося звичайне гарнізонове життя. Не чуючи залізної руки грізного князя-гетьмана німецьке вояцтво використовувало воєнний стан в околиці: крало, грабувало, захоплювало собі на потіху жіноцтво; ставало грозою місцевого населення. Командант замку, майор Шварцгоф вояцтву не показувався зовсім. За нього розпоряджувався заступник. Вже в тиждень після виходу армії прибув до Річиці писар Великого Князівства Литовського, Волович, й обняв управу запілля. З Литви щоденно надходили піші і кінні частини з Слуцька, Мінська, Несвіжа, столиці і з далекого Ковна. Скорі залоги числили п'ять тисяч війська, що при недоступному для козацтва замкови творило величезну силу. Щоденно сильні розїзди відіздили до князя під Лоїв, прибували від нього. Стало висилати розїзди й до корпусів в Юревичах. Та скрізь було спокійно. І прибула шляхта в Річиці розпочала бенкети, вичікуючи, поки князь розібє козацьких ворохобників та запросить панів у триумфальний похід на Київ.

Одного дня над вечір замкова сторожа доглянула ще здалеку купки людей. Чи то були військові, чи селяни — сторожа не розбирала. Думала, що селяни, бо звязок з Річицею від корпусів з Бабиці й від Лоєва удержували кінні стежі. Меньшав простір і купки збільшувались, — можна було вже начислити десятки людей. За ними у віддалі зближувались ще і ще. Начеб на прошу до монастиря сходилося богомільне хлопство. Сторожа дивувалася: чого хлопство манджає до замку. Певно княжі жовніри їх пограбували й вони йдуть з скаргами до команданта фортеці, або що... Нехай йдуть, — майор Шварцгоф ім покаже скарги! Славільні прихильники козацької ребелії не знають, чи не хочуть знати, що княжий жовнір є паном їх життя й майна, паном всього того, що хлоп у себе має... Нехай ідуть!..

Та коли ті зблизились до замкових брам, — жахнула-

ся сторожа їх опізнавши. В лахміттях, беззбройні, забруджені, з закровавленими обличчями, це були недобитки корпусу Лазецького і Павші, — товарищи сторожі в неодному поході, в неодному й грабунку. Сторожа очам не йняла віри. Допитувалися:

— Ви щож, вашмосцьове, повтікали?

— Егеж, повтікали! Бодай до суду-віку не судилося більш так втікати! — гірко відповідали знизу. — Пускайте нас в замок скоріше! Скажіть командантови! Страшні вісти несемо!

— Які вісти? Що ви пleteтете? — суворо спитав надійшовший на гомін старший сторожі.

— А такі вісти, що з наших корпусів у Бабиці тільки ми й зісталися. Козацтво перепливло через Прип'ять на наш бік. П'ять або шість кінних полків.

— Не шість, а вісім! — викрикнув другий втікач. — А ще більша сила переправляється через ріку. Женуть і під Loїв, на ясного князя, й сюда. З години на годину Річищо заатакують!

— Єзус, Марія! — вхопився за голову старшина переражений. — А вашіж командасти де?

— Погинули! — кричали наперебій знизу. — Я сам бачив, як Лазецького збив з коня якийсь козацький шляхтич. Багато втопилося наших в припятських багнах. Сам Кричевський веде козаків!

— Всі святі! Кричевський! Полковник королівський! Пропали ми! — жахливо перешептувалася сторожа.

Німо-зялякано переглядалася й крадьки перед старшиною переводила зір в ту сторону, звідки збігці надійшли. З вежі доглянули групу кінних і ще більший жах оpanував ними.

— Козаки! Козаки женуть! Відкривайте браму. Спустіть міст! — закомандував старший. — Біжіть, повідоміть майора Шварцгофа. Швидче! швидче! — наглив сторожу.

Кінних доглянули і збігці. Зарепетували скоріше їх впустити, дерлися й тиснулись до важкої брами, що в сутолоці не так легко давалася відчинити. Коли вже збігців впустили, старший наказав під вартою відпровадити

їх до команданта. Заборонив сторожі говорити зо збігцями, але вістка про погром вже курсувала поміж залогою. Впустили й їздців, недобитків легких сотень.

Фортецю опанувала трівога. На вістку про погром литвинів вся залога висипала на стіни замку. Гармаші сутились коло гуфниць, наводили гармати на призначені об'єкти, щоб як тільки козацтво виткнеться на близьку віддалю — привитати його шаленим огнем. Кінні сотні вихопилися з замку на передмістя. Куди й за чим залога не знала. Та скоро довідалася.

На Річицьких передмістях у ріжних кінцях бухнули дими. Огневі язики високо виривалися вверх серед стовпів диму, швидко ширилися, охоплюючи забудовані простори, перетворили все місто у величезне озеро вогню і димів. А з того озера виринали юрби підганяніх жовнірами міщан, лунали крики болю й розпуки, зойки й плачі. Суворі потреби війни у хвилю нищили те, що придбавалося роками, цілими поколіннями, — нищили без жалю й милосердя і не одну людську душу, що не змогла вирватись з раптово обхопившого її огневого перстеня...

Жовніри дивилися на палаючі передмістя й ще більша трівога опановувала ними. Видно, що їх становище дуже непевне, коли командант фортеці наказав так швидко запалити передмістя, не давши часу міщанам забрати бодай цінніші річки. Козацька небезпека й справді велика, алеж десь там є князь з великою армією. Тож не попустить того, щоб Річиця, де збирається резервова литовська армія, де лежать великі запаси провіянту та стрілива так легко попала в руки козацьких ворохобників.

Настала незносна гаряч: припікало липневе сонце, а пожежа довкола замку гаряч побільшувала. Знялися вихри, горючі головні розліталися у всі сторони — в ліс, у поля і на деревляні дахи будов у замку. Закурилося і в замку. Одна по одній загоралися будівлі. Частина залоги кинулася пожежу гасити. Ослабла сторожа на замкових стінах, забуто підняти міст через рів. Міщани кинулися до брам; сміліші — по роздобутих невідомо де драбинах вже дерлися на стіни, інші гатили тараном у бра-

му... Кілька пошелки переданих слів старшини — і зіпхнуті списами полетіли у воду смільчаки-міщани, за ними, їх у воді придавлюючи, полетіли й важкі драбини.

Пожежу в замку вгасили якраз на час. Закурився вже був дах порохового складу. Колиб хоч кілька іскор попало в середину, то козацтву не потрібно булоб замок штурмувати. Від замку й залоги зісталисяб купи румовищ та роздавленого, обгорілого людського мясива...

В напруженні й непевності проминали години. В замковім костелі плебани відправляли Богослужбу у подяку Пречистій Діві Марії за врятування замку від зrivу. Знайшлися вже й такі побожні, що своїми очима бачили, як Пречиста, мовляв, ходила по замкових стінах і відвертала головні на ліси й поля, на голови міщан-схизматиків. Так створилося чудо. Побожні католики ставали на коліна, зводили руки до неба, на всі лади підтягаючи за плебанами “Аве Марія” по своєму, бо латини не розуміли... “Здро-вась Марія” розносилося в повітрі, пливло над замком й долітало до розчавлених і покалічених також християн-міщан, до уцілівших з них, що здаля в розпуці приглядалися, як догоряли їх батьківські хати, їх дорібок, і викликали ненависть і проклони. І в душах молились міщани тійже Діві Марії зіслати на нелюдів трізного Божого mestника, щоб він камення на каменні не зіставив у цьому нечестивому замкови, символови поневолення й наруг, руїни і вбивства...

І ті жалі, здавалося, були небом почуті. Вже догоряло передмістя, а на Лоївському шляху показалися гальопуючі їздці, багато їх... Летіли що духу сотня за сотнею — одна, друга, третя, десята і більше. Оклики радощів залунали в міщанських юрбах.

— Козаки! Козаки! — залунало за замком, перекотилося через замкові стіни, понеслося по замкових закутинах, долетіло до вух команданта. Майор Шварцгоф вискочив на вежу: Там гармаші спрямовували на шлях гармату, — готові залізними гостинцями привитати тих, що летіли на Річицю, — як вони підженуть лише на близччу відстань.

Радість міщан була передвчасна. Гострий зір Шварцгофа доглянув литовські барви на прапорах сотень. Не ймучи сам собі віри, довго приглядався, поки здалеку не пізнав комandanта. Тоді звелів спустити міст, відкрити брами. І якраз в час, бо гармаш запалював вже насірчений шнур у наведеній на їздців гарматі...

Гнав це кінний корпус ротмістра Павловского, висланий князем на допомогу Річиці, як лише там від втікачів з Бабицької переправи довідались про рух наказного козацького гетьмана. Корпус пролетів через догоряюче передмістя і спинився перед брамою.

У замку прибулі сотні пересідлали лише змучених коней. Більших частин кінноти Шварцгоф не мав, тож підсиливши прибувший корпус замковою збираниною вислав сильні розізди на висвітлення околиць. Розізди по 10—15 коней заняли всі шляхи, всі стежки у дооколичні ліси. І хоч далеко вони не заганялися, однак вернули не всі. Ніхто не міг сказати, що сталося з неповернувшими: могли вони заіхати десь далеко і ще вернутися, могли попасті у пастку підготовану схизматиками-міщанами. Але могли попасті і в козацький полон, хоч козаків не бачив, ні не міг сказати чи взагалі вони є в околицях ні один розізд.

Поволі зближувався вечір. Випробоване в боях воїцтво боялося надходячої ночі. Поповзли здогади, що кілька розіздів таки попало в полон, що табор козацької армії десь зовсім близько. Тільки де, в якому саме місці? Напруження і неспокій збільшувались. Сторожа уважно зорила за околицями, так уважно, що напруженим очам здавалися козаками пні дерев на недалекому вирубі, здавалося, що вони рухаються, збільшуються чисельно.

А козацтво не показувалося. Скрізь, як оком доглянути, панувала тишина і спокій. Притихло гайвороння, що цілий день зносилося над передмістям, зникло десь і міщанство, десь у полі гуртувалось певно на нічний відпочинок. І всеж воїцтво непокоїлося. Їх свідомість шептала їм, що ворог причаївся десь тут близько, що небезпека з

кожною хвилею зближується, що цей дооколичний спокій зрадливий, тишина перед великою бурею...

І те передчуття річицької залоги її не обмануло. У проміннях заходячого липневого сонця з недалеких Переїсків за полями замаячіли піші постаті. Постояли, порадились видно, і зникли. Їм на зміну виткнулись також постаті у кількох місцях, від Дніпра, на Лоївському шляху, на шляху з Юревич... Виткнулись — і також скоро зникли. Але за ними слідом почали виїздити кінні чати. Виїздили широким фронтом від Дніпра на південному сході замку, до шляху на Мозир — майже на заході, заняли увесь південний обрій густо вставленими чатами на віддалі не більше п'ять-шість сот сяжнів від замку. Чисельність чат заставляла міркувати, що за ними відпочиває, а може й готовується до атаки й не мала сила.

— Козаки! Козаки! — втретє вже за день, вгіленою трівогою покотилося по замку. Втретє майору Шварцгофу довелося пятыся на вежу...

Через кілька хвилин заревло дванадцять замкових гармат. У бік козацьких чат зафурчало залізо і камінняки. Стріляли для підбадьорення себе і на страх козацтву, бо чати трималися поза досягом гарматного обстрілу.

Ніч Річицька залога провела на вежах, по бойницях стін, готова кожної хвилі до відбиття штурму. Кожний підозрілий гамір вважали за козацький наступ, гнали на свої місця. Виявлювалась причина гамору і всім відлягало від серця. Команданти сподівалися козацької атаки над ранком, коли залога охляне перебувши ніч у напруженні.

Але настав день, сонце підійшло вже під південь, а сподіваного штурму не було. Дозорні не заглянули ні одного козака, ні одного підозрілого руху, начеб та козаків і не було в тих околицях ніколи, начеб вчораши чати були витвором уяви залоги, хворобливою проявою психічного напруження. Здивований пасивністю ворога, Шварцгоф вислав сильні розїзди козаків відшукати. Розїзди поїхали, але нічого не знайшли.

Вернулися у замок нічого не довідавшись. Майор Шварцгоф наказав тоді усій кінноті вийхати на розшуки.

Обережно з усіми засобами охорони, кіннота зважилася відіхнати від замку на дальшу віддаль. Піхоту розставлено у повній боєвій готовості по догідних місцях, гарматчиків — коло наготовлених до стрілу гармат. Шварцгоф сподівався, що козацька армія причаїлась десь тут же поблизу і ждав атаки, як лиши кіннота ворога виявити...

Два кільометри від замку ескадрони натрапили нарешті на кінські сліди. Сліди вели в гущавину ліса і зникали в трясовинах, так, начебагнище проликнуло очай-духів. Де подінулися козаки — не було у кого й розпитати — населення поблизьких сіл розбіглося. Командант Річиці вислав на розшуки ще більші сили, наказав без відомостей про рух ворога навіть не вертатися. Сильний відділ райтарів вислав на Холмець і Лоїв для звязку з головною літовською силою. Всі відділи, вернулися ні з чим; про козацтво не було ні слуху, ні духу — наче воно й справді десь під землю запалося...

XII.

Ввечір, 26. липня, наказний гетьман України підвів козацьку кінну армію на віддаль двох кільометрів від Річицького замку. Підходить ближче — загрожувала небезпека. Можна було виявити себе, а сили ворога у замку козацтву не були відомі. Тай оперувало козацтво у глибокому ворожому заплілі. Наказавши полковникам тримати людей напоготові до всяких несподіванок, Кричевський з добірною сотнею очайдухів з усіх полків вийшов під замок на огляд додігного вихідного становища для штурму.

В нічній пітьмі козаки вийшли на підміські поля. У віддалі пару соток сяжнів блимали огні, сновигали якісь тіни. Глухо доносився гомін, зойки, невиразні викрики. То блукало по згарищах своїх осель обездолене уцілівшє міщанство. А далі суворою масою зводився замок. У зоряному небосхилі чітко виріжнювалися вуглові вежі, навіть бойниці шкірилися, гейби рідкі зуби якоїсь казково величезної потвори. Трохи далі, аж до ріки тягнулася масивна чорна стіна менших укріплень, обведена міцним валом. Перед валом сірів широкий, наповнений водою рів. Починався від Дніпра на південній стороні укріплень, оперезав замок і тратився десь в темряві на західній його стороні.

Нечутно козацтво обіжало погоріле передмістя. Здавалося й коні розуміли вагу завдання — не форкали, якось нечутно переступали через рівчаки. А наказний гетьман підіздив до укріплень все ближче і ближче. Вже не більш п'ятьдесят кроків ділило його від рова. Навіть у темряві побачили обриси гармат на вежах і на стіні над брамами. Долітала до них тиха розмова вартових гарматчиків. Найменший гуркіт чи гомін — і очайдухів привітають з замку залізом гармат і оловом мушкетів...

— Вертаймо, ваша милість! — пошепки попрохав наказного гетьмана сотник Шапко-Хотольський. — Занадто близько ми підіхали...

— Поїдемо здовж — такоже пошепки озвався Кричевський. — Оглянемо замок з західного боку.

Поїхали. Але скрізь бачили однomanітну високу стіну з рівними зубцями бойниць. Скрізь боронив доступу до стіни широкий рів. Навіть мостів через рів не видно. Не видно і брам, мабуть лиш три їх і було у замку — до Дніпра на схід, на Київському шляху на південь і на Горвальському на північ. З такого замку і слаба залога зможе тижнями відбивати настути вдесятеро сильнішого ворога. Порадити з замком могла лише численна гармата, що могла переважити ворожу. Пробивши кілька виломів у стінах гарматним огнем, можна б і на штурм козацтво кинути. Воно піде на замок і з шаблями, але... камення шаблею не втнеш, лише шаблю знищиш. Козацькі частини мали чотири лише гарматки, тож замок їм аж занадто не по силам. Можна сподіватись хіба на яке чудо. Та чудо на війні не буває... А облягти замок, облогу виголодити його і тим змусити залогу піддатися — нема з ким. Усієї козацької сили не висталоб, щоб оточити замок хоч би слабеньким ланцюгом. Ворог знов у полі має сильнішу армію, а й з Литви певно надходять допомогові частини. Отже, можна опинитись самому у становищі обложеного з усіх сторін, колиб навіть і більше вдвое чи втроє козацтва було...

Таке передумував наказний гетьман, обіздячи замок, найдалі у сто сяjnів від причаєного за міцними мурами сильного ворога. Його окруженння бачило також, що з такими силами, якими козацький вожд розпоряджував, неможливо про штурм навіть думати. І якщо німцям, чи майорови Шварцгофови хоч би приснилася така очайдушна відвага козацького вожда, то з кількома сотнями він міг би легко захопити гетьмана в полон, або знищити в бою. Але німецька методичність, оте “ін дер нахт — кайнे шляхт”, що від перших віків творення німецької народності впоявалося німецькому розумови, брак про ворога жадних відомостей — не дозволили командантови Річиці легко здобути над козацтвом близкучу перемогу.

Повільно завернули до козацьких чат. Кричевський мовчав. Переконавши, що замок козацтву не здобути — думав, що далі ділати? Чи обійшовши замок рушити в

глиб Білорусі і на Литву, чи операціями поміж литовською базою і головними силами прикувати литовську армію на місці. В голові роїлися окремі уривані думки, частки пляну, операцій, що трохи згодом здивували цілий світ. Мовчки їхало і окруження: відчувало, що їх вожд щось задумує і не сміло тих думок переривати.

Підіздячи до козацького постою, почули оживлений гомін і викрики. Занепокоєні погнали чвалом, виминаючи стовбури дерев. І побачили великі гурти селянства з дооколичних сіл, й річицьких міщан. Але не самих: під охороною козаків збитою купою сиділо і лежало душ у п'ятьдесят драгонів і гусарів, вже обезброєних. Були це вислані Шварцгофом розізди. Вони заїхали трохи задалеко, щоб козацтво відшукати, та нефортунно попали в хлопський полон. Тепер знали, де козацтво міститься, знали і приблизну його силу, однак не могли подати своїм ніякої вістки і не думали про те. Думали над тим, яка смерть чекає їх за годину, нехай дві. Чи розлютоване хлопство забе їх киями, чи може розірве, привязавши до дерев, як колись у давнину розірвали праਪрадіди цих же хлопів київського князя Ігоря, чи смажитимуть їх на оgnі... Так чинили вони, вояки литовського князя, з хлопством і тепер сподівалися для себе такої, або й гіршої відплати. Козацтво ледви здержуvalo розюшені гурти селян. Ледви могли хоч трохи селян успокоїти полковники тим, що полонених зразу мають допитати, а тоді сам гетьман вирішить, яка доля їх чекатиме.

До Кричевського, коли він підіхав, приступили полковники Панькевич і Пішко:

— Біда, пане гетьмане! — доложив старий Панькевич. — Міщенство жадає смерти бранців. Стримати трудно. Ми з вами душою і тілом, кажуть, голіруч підемо на цей поганий замок, дозвольте тільки з тими псявірами почислитися...

— Чи бранці вже допитані? — коротко перервав Кричевський охочо-розмовного полковника.

— Не допитували, пане гетьмане. Перешкод забагато — сказав полковник Пішко.

— Так заведіть бранців у табор! — наказав Кричевський.

Бранців повели. За ними услід посунули селяни. Козаки здержали їх. Тоді зірвалося обурення:

— Чи видів хто такий лад? — загомоніли наперебій у гуртах. — По якому то праву козаки боронять нам доступу до полонених? Козакам вони палили хати? У козаків забирали майно? Козацьких жінок і дочек неславили? Чому ж козаки боронять проклятих кальвинів? Ми їх полонили, ми з ними і розправимося за кривди... Гей, мосціві панове старшини! Давайте нам бранців! Чи може хотете іх у добром здоровлю назад у замок відпровадити..? Так, так і скажітъ!...

Вигуки змагалися, сипались лайки й проклони на козацтво. Вилізала на верх душа черні, не повздерглива і люта. Розлючені міщани й селяни рвалися з палицями і дубинами на козацтво. Козаки повитягали шаблі. Кожної хвилі могло дійти до непотрібного пролиття крові. А найшлися підбурювачі, що доливали ще оливи до готового вибухнути вогню пристрасти і озлоблення за пережиті кривди.

— Козак панови близчий, чим посполитому панщинякови. Хіба мало вже разів піднималося хлопство проти панів? Козаки помогали ніби, а як приперла нужда, то все виторгували собі життя і волю, а посполиство лишали панству на поталу. Хіба не однаково величають нас хлопів і магнати-пани, і шляхетно уроджені вільні козаки — чернь! Чернь! — ось хлопське ім'я! Ми чорні від праці і нужди, наш бруд наверху, а пани білоручки і козаки, білі собі, чистенькі, бо увесь бруд у душу ховають...

— Ви чернь не тому, що чорні від праці, а тому, що чорну рабську душу маєте, — резонно відгризалися з козацьких рядів. — Не той раб, що в кайдани закутий, а той, що й на волі гнететься, підлещує сильнішому від себе. Повстаєте, коли чуєте за собою козацьку силу, а в бою перші у розтіч мов щурі біжите... На колінах прощення собі у панів випрошуєте, головами провідників нужденне життя купуете. Скрізь і завжди ви однакові.

— Бац, які відважні на беззбройних! А чому не поставали тоді, як козацькі полки Білорусь аж по Минськ заняли? Тоді проганяли козаків, старались заслужити ласку князя й магнатів. Аж як князь жорстоко віддячився вам, тоді до розуму прийшли, — вторували першим козаки з іншого гурту.

Завадіяки з обох сторін пересварювались далі. Міщани жадали видати їм полонених, їх зброю і коней. Козаки твердили своє — долю полонених вирішать полковники і сам наказний гетьман і як вони постановлять, так і буде...

Потрохи посполиті вгамувалися. Вишукували додідніше місце під деревами на нічний відпочинок. Сварка — сваркою, та чули вони десь у куточку серць, що козаки всеїх їх брати і оборонці і долю свою хотіли на все звязати з долею козацтва... Засипляли і козацькі сотні.

Полонених між тим завели до середини козацького постою. Скрізь бачили вони привязаних до дерев осідланих коней, тут же коло коней куняючих козаків, а табору ніякого й не було. В глибині ліса коло невеликої ватри розмістилася вища старшина з наказним гетьманом. Полковники взялися за допит полонених білорусинів, литвинів і поляків. Полонених німців допитував Кричевський — лиш він один вмів по німецькі.⁴¹

З допиту полонених виявлено, що головна литовська сила стоїть під Лоєвом, виславши кінні корпуси у Річицю й Брагин. В таборі під Лоєвом, як і в Річицькому замку панує трівога. Під Лоєвом Радзивил вислав на східний берег Дніпра вище Сожі всю німецьку піхоту і добровольців з кінних полків. Піхота окопалася там з метою загрожу-

⁴¹ Історичний факт. Всупереч всяким історикам наших сусідів, що писали про дикість співробітників Хмельницького, — тільки двох чи трох полковників з часів гетьмана Хмельницького не мали освіти, решта добре володіли західно-європейськими мовами, вчилися в університетах в Падуї, Сорбоні, Оксфорді і Кенігсберзі. Кричевський володів латиною, німецькою і французькою мовами, Морозенко — французькою, латинською і німецькою. Богун — латиною, німецькою і шведською, Виговський — латиною. Кривоніс — англійською, Немирич (три брати) — латиною, німецькою, англійською, французькою і італійською. Добре володів латиною і німецькою, та дещо по французьки, самий Хмельницький. Дорічи — володів аж сімома мовами і київський Митрополит Петро Mogila, що вчився в Оксфорді і Сорбоні.

вати правому, північному крилови позиції полковника Подобайла, як щоб він надумав переправити частину своїх сил на західний беріг Дніпра. Кіннота і збірні піші частини спішно окопують підлоївський табор валами, однак лише з південної сторони, — звідти тільки сподіється Радзивил козацьких сил, від сторони Брагина. Одержанавши вістку про марш козацьких полків на Річицю — Радзивил кинув все військо й челядь на укріплення північного боку табору. У Брагин, крім частин ротмістра Смольского, вислано останнimi днями добірний корпус кінноти ротмістра Самійла Коморовского, — сина обозного Великого Князівства, а в Річицю кінний корпус ротмістра Павловского. Павловскому князь видав універсал, щоб всі прибуваючі з Литви частини ставали під його команду і, як мине лише небезпека козацького нападу на Річицю — йшли на Брагин, у поміч Смольскому і Коморовскому. Перехід Лоїв—Річиця корпус Павловского перевів за неповний день.

У Річицю частини піхоти з Литви прибувають щоденно. Всі опановані трівогою, особливо ново прибулі частини. Майор Шварцгоф наказав за всяку ціну добути відомості про стан і силу козацтва. До 27. липня жадних вісток не було, та й звязок між Лоєвом—Річицею не установлено. Полонені додали ще, що у містечку Холмець, напів дороги між Лоєвом і Річицею, стоїть кінний корпус Соколовського. Туди також відпроваджено з під Лоєвом всіх врятованих поранених у боях з частинами полковника Подобайла. Корпус Соколовского небезпеки несподіваного козацького нападу з півночі не ліквідує: між Холмцем і Лоєвом двадцять п'ять верств ніким не обсадженого шляху...

Здавалося, що всі полонені відповідали щиро. Про силу головної армії все ж не знали, або не хотіли сказати. Наказний гетьман за признання гарантував всім життя, однак ця великородність козацького вожда не помогла. Бранці присягалися, що кажуть все, про що знають і кажуть правду, коли не з власної охоти, то з вдячності до козацького головного команданта за надзвичайну до них ласку. Зваживши, що по умовах тих сурових часів бранців майже завжди катували при допитах, а після допитів за-

суджували на більш чи менш болючу кару смерти, — відрубання голови, шибеницю, посадження на паль, — остання кара найболючіша, бо на палях конали часом і по кілька днів — козацькі полковники і наказний гетьман не мали підстав запевненням бранців не вірити.

Всеж полонені призналися, що армія Радзивіла складається з десятюх полків опанциреної кінноти — в силі 600—700 іздців кожний, і до вісімох полків піхоти, переважно німців, по 1000—1200 вояків у кожному та 60 легких і важких гармат з обслугою. Крім вояцтва, властиві литовські частини мають відділи дрібної шляхти і службової лужної челяди, в кількості до десятюх тисяч. З дня на день князь сподіався приуття ще кількох полків з Литви; до Річиці, однак, ті частини ще не прибули. По чуткам збираються в околицях Горваля, Бихова і Рогачева.

Згідно тих зізнань, Кричевський обчислював силу литовської головної армії на 6000—7000 тисяч кінноти і 8000—10,000 тисяч піхоти і артилерії, загально 14—17 тисяч без лужної челяди. Вислані на Річицю, Брагин і Холмець корпуси зменшували силу литовської кінноти під Лоєвом на приблизно, половину. Піші полки, окопані на східньому березі Дніпра, зменшували чисельність піхоти на п'ять—шість тисяч. В таборі під Лоєвом могло бути вісім—десять тисяч війська з 60 гарматами — проти вісімтисячної козацької армії з чотирма гарматками. Німецьку піхоту по східньому березі Дніпра звяже боем частиною свого полку полковник Подобайло, а другу частину переправить через Дніпро на вороже крило, у допомогу козацьким полкам в полі.

Був це єдино можливий плян скувати рухи ворожої, переважаючої армії. І обчисливши часове розідання литовської армії, брак відомостей про козацькі сили, брак звязку між своїми частинами, а рівно ж збентеження нespодіваними маршами козацьких полків — наказний гетьман вирішив плян той виконати.

Багато перешкод ставало на шляху до виконання пляну. Переважаючий силами ворог укріплюється на місці, а козацтву необхідно до нього непомітно дістатися, необхідно пройти лісами і багнищами сіммилевий простір,

по сусіству з ворогом, дати коням і людям перепочити і несподівано зявитися під самим ворожим табором. Колиб задум не вдався, колиб козацтво виявило себе — все пропало! Так само, як щоб Радзивил мав час відкликати німецькі полки зо східного берегу, або кінні корпуси: ворог перевищував би козацьку силу більш чим вдвое.

По короткій нараді з полковниками наказав Кричевський швидкий марш. Бранців під сторожею відпроваджено лісами у Бабицю. Туди ж пішло й міщанство, кому не було вже до чого вертатись. До своїх полків їх не приймав, хоча міщани й прохалися. Не призначена до воєнних трудів вони були для рухливих козацьких полків зайвим тягарем, до того і зброєю не володіли, ані її не мали.

І досвіта, 27. липня 1649 року, козацька кінна армія запала у багнища у протилежному від шляху Річиця-Лоїв напрямі — на Бабицю. А рано, 29. липня, козацькі полки несподівано захопили Холмець, у пів дороги з Річиці на Лоїв і знищили кінний корпус Соколовського.

XIII.

Рейд української кінної армії по Поліських багнищах зпід Річиці давні і новіші воєнні знавці, стратеги-кіннотики, та й самий Радзивил, у реляції до короля Яна-Казимира, прирівнював до класичного, геніяльно переведеного. Справді, воєнна історія світових держав не багато може подати випадків, деб, втомлена безнастаними походами, значна кінна частина оперувала довший час у глибшому ворожому запіллі, перетятому багнистими річками, лісами і величезними на десятки квадратових миль, трясовинами. Ні одного в історії не було ще випадку, щоб така частина, оперуючи у запіллі ворога на дуже обмеженому просторі, — від Річиці до Лоєва 45 верств — між двома сильними ворожими арміями, завжди зуміла зникнути з ворожих очей, замести за собою всі сліди... Зявлятися все там, де ворог її найменше сподівається, знищувати ворожі частини і знов зникати безслідно, одночасно до ворожих головних сил все більш і більш зближуючись.

В модерніх війнах, з новою тактикою і новими засобами війни, з багато міліоновими арміями й суцільними фронтовими лініями, такі рейди, безперечно, неможливі. Та геній є і буде завжди генієм... При новій тактиці і засобах воєнні генії придумують інші, приголомшуючі світ воєнні почини... А колиб так опинилися в умовах давніх воєн, то не знати, чи зовсім не розгубилися, особливо діючи проти ворога без порівнання дужчого, численнішого...

Усвідомивши собі, що рейд української кінної армії під проводом Кричевського відбувався по заліснених мочарах і трясовинах Полісся, де до того можливо навіть не ступала ще людська нога, без доріг, чи хочаб стежок, де доступ до численних річок не такий то легкий навіть для зрісших серед багнищ піших поліщуків, то не буде перевільщенням, коли похід української кінної армії прирівняти

до походу Ганибала Карthagинського⁴² через Альпи, у 217 році перед Христом. Правда, є між тими походами і ріжницею: так, походови Ганибала перешкоджували скелі і провалля та болота, а походови Кричевського несходимі безводні трясовини. Ганибалъ йшов на Рим, щоб заволодіти Італією, боронив жорстоку і свавільну гандлярську республику Карthagину, орудував рабами і наемними військами варварів (свого війська, як і кожна торговельна держава, Карthagина майже не мала), а Кричевський боронив щойно звільнену від рабства козацьку Україну від рабства поновного, боронив підступів до столиці. Ганибалъ утратив майже всіх своїх бойових слонів і не одну тисячу коней, а Кричевський не втратив ні одного коня. Не однакові й висліди війни: Ганибалъ, оминувши римські війська тосканськими болотами — по шию у воді — вийшов їм у запілля, розгромив римського полководця Фламінія у бою під Каннами і врешті опанував Аппенинським півостровом; Кричевський умілими маневрами звязав ворожу рухливість, розбив його і змусив до відступу. Шляхом Ганибала пішов геніяльний Юліян, т. зв. Апостат, а в нових часах генераліссімус Суворов, — рейд Кричевського не повторив ніхто...

Сотенними колонами козацтво, полк за полком, вирушило з місця постою під Річицею. Їхало перелісками, придергуючись напрямку шляху Річиця-Хвойники, сливе просто на південь, з відхилом півтора-два степені на південний захід. Проїхавши кілька верств — раптом змінило напрям на південний схід і запалося в глибину лісів. Прорівників, хоча селянство й напрошуvalося, бажало прилучитись до козацтва, наказав Кричевський не брати. Піший

⁴² Ганибалъ Баркас, син Гамилькара, полководця Карthagинської республіки (вславився жорстокою війною з наемними військами республіки в 241—237 роках перед Христом). Родився 246 року, отримавши 183 року перед Христом. Розгромив римлян, заволодів Еспанією і Італією, але був відкликаний для рятунку республіки у Карthagину. Непіддержаний захланним купецтвом емігрував. За його життя, у році 202 римський полководець Сципіон вперше заняв Карthagину. Молодший брат Ганибала, Гасдрубал згинув, а його жінка з дітьми скочила в горючий будинок, щоб уникнути сорому полонення. Остаточно, Карthagину зруйновано у 146 році перед Христом Сципіоном-Еміліяном, адоптованим сином першого. Руїни Карthagини у З верстві від теперішнього Тунісу в тій же провінції.

селянин кінному козакові не товариш, а лише завада. А провідники, знов, вернувшись додому, могли застати по селах литовське військо. І коли не добровільно, то на допитах з тортурами виявити силу козацтва і напрям походу. Надіж хоч на деякий успіх завдання полягали у таємниці напрямку і в браку вісток про козацькі сили.

Стрій козацьких лав в лісі мусів розірватися. Попереду поїхали знавці лісів вишукувати звірячі тропи. За ними, широким фронтом, виминаючи стовбури і зарослі, по два, по три посувалися козаки, пильно стежачи, щоб не стратити з очей своїх сусідів від центру. Догіднішими стежками тягнувся невеликий обоз з порохом і чотирма гарматами. Ліс ожив. Деесь не десь зривався з корчів старий бурмило-медвідь. Оглядався здивовано, зло, що хтось нахабнє посмів залізти у його володіння, потурбувати спокій його, володаючи поліських пущ і багниць. Готовий був зо сміливцями розправитись. Та побачивши, що влізливців тих забагато — давав ногам знати. Увесь його розум і відвічні лісові інстинкти самоохорони перебігали з під широчезного черепа у мускулатуру ніг і він гнав на осліп від небезпеки, поки великі прогалини трясовин не спиняли його.

А над козацтвом сновигало лісове птаство, байдуже до того, що діялося внизу, — бреніли в пошуках непоказних лісових квітів дикі пчоли, сліпили людей і коней ненажерні комарі, оводи, всяка лісова мушва. Час до часу звідкись вискачували вивірки і настороживши вушка, піднявши вгору пухнатий хвостик, злякано-зацікавлено приглядалися небаченим великанським соторінням, — далі затуркотівши, гейби відсварюючись, швидко зникали у листі. З височини праждило липневе сонце, здіймалі з баґон нездорові запоморочуючі випари, вигравало промінням по листах дерев, вбирало і козаків і коней причудливими яснотьмяними плямами.

Тяжкий слався шлях. Козацтво мусіло продиратися між гіллям все густіших хащів. В гущавині спішувалося, піднимало віти, щоб пропустити коней, стягало безліч перегнилих хвой і ялин, з здоровенними наче залізо смо-

ляками-гиляками. Що далі в ліс, то посувалися все по-вільніше. Цюкали шаблі і сокири, прокладаючи непомітний шлях для возів. І люди і коні семим потом обливалися, пражені сонцем, без єдиного подуву вітру.

Вже сонце підійшло під південь. Передні гурти ко-зацтва виїхали врешті на велику полонину, зарослу густою травою наче добра сіножать. Посередині полонини білів піщаний сугірок, зkritий ріденькою поліською дубровою. Сугірок оперізували вали на сотки сяжнів вшир і вздовж, зо слідами ледви помітного рова довкола. Та й на всій полонині залишилися сліди давного життя. Приглянувшись — можна булс завважити зарослі рівчаки у рівній віддалі один віл другого, розори⁴³ залишенні давним ралом. Чи це були сліди давного деревлянського укріплення, чи продукт творчості Овруцьких удільних князів, хто знає? Велика і багата українська земля, та зісталися на ній лиш вали і могили, свідки давної величі й культури...

На сугірку став штаб наказного гетьмана. Полкам дано розпорядок перепочити самим і попасті зголоднілих коней. Швидко вкрилася вся полонина. Козаки витягали Бог зна коли і де печені величезні сухарі, інші, хоч зголоднілі, розкошували, качались по траві вдихуючи пріємно задурюючий запах рослин, ще інші — сплюхи — захопли ледви зсунувшись з коней. Коней і не розсідували.

Через якийсь час кількох козаків виїхало далі у південно-східному напрямі. Вишукувати напрям козаки вміли не милячись по деревах і навіть по камінню, особливо козаки з лісистих околиць. Північний бік каміння, так само і стовбурів дерев поростав мохом. Віти дерев звичайно тягнуться у південний бік; гиляки від півдня виростають грубші і більше іх є, зокрема і листя від півдня виростає буйніше та зеленіше. Знаючи ці прикмети козаки ніколи не збивалися з потрібного напрямку і в хмарний день чи вночі.

За годину козацька кінна армія знов заховалася в лісах. Стежники скрізь по лісі зіставили вказівки, кудою

⁴³ Розори — від розорювати — рівчак між загонами поля, — давне українське слово.

полки мали їхати; протісували кору дерев на відстані кільканадцятьох сяжнів одно від другого, так, що підїхавши до одного позначеного дерева, легко можна дотянути біллючий знак на дальному. Чим далі, тим знаки ставали поплутані у ріжні сторони: доводилося оминати мочари й трясовини, що перетинали напрямок все частіше й частіше. Врешті полки увійшли в район карликуватих сосен, ґрунт став мокріший, стали загрузати до колін коні. Ще кілька десятків сяжнів і козацька кінна армія вперлася у поросле ріденькими кущами вільхи і низкими, не більше росту людини, хвоями величезне, на десятки тисяч десятин багнище. Ждали тут і вислані стежники...

Як оком дотянути скрізь дулася поросла осокою й мохом, усіяна купиною зелена пелена. Козаки розсипалися широкою лавою у пошуках сухіших місць, або хоч би й трясовин на твердшому ґрунті. Відходили поодиноко на кількадесять кроків від берега — і коло кожного творилася кругла западина, що швидко наповнялася водою. А мох довкруги западини подушкою здіймався вгору, наче краї лійки; все багнище на десятки сяжнів ходило ходором, рухалося мов живе, так, начеб десь там під пластом перегнилого моху і коріння пересувалися великанські живі істоти, старалися видобутись наверх, на світ Божий... Довгими тичками козаки шукали ґрунту. Пробивали пласт моху і — тички зникали у безодні. Піша людина, перескакуючи з купи на купу, перейшлаб багнище без особливих труднощів. Але через ті трясовини мусіла переправитись козацька армія у силі вісъмох тисяч коней, з обозом, гарматами, бочками куль і пороху.

Всі полки скучились на невеликому просторі перед багнищем. Овруцький полк вирядив кількадесять досвідчених козаків-поліщуків на розвіді, як багнище зашироке. Розвідчики пішли. Тоді наказано розсідлати коней.

Козаки не відпочивали; по десять-п'ятнадцять душ, збившись до купи, відходили далі від суха, випробовували міць мочарової пелени. Найшлись між козаками грамотії, що обчислювали вагу коня і возів. Вважали, що десяток людей важуть більше, чим кінь, а 15 більше чим наповнений

хочаб залізом невеликий віз. Надвишка у вазі людей ішла в рахунок округlosti кінських копит, чи коліс воза, які швидче прориватимуть мхову пелену, чим ноги десятка чи двох людей. Обчисляли, що вози і гарматки можна буде перевозити самотужки по настилу з дерева й ломачча навіть не розгружуючи... Але, як зашироке багнище, і скільки тисяч кругляків треба буде настелити — того не знали...

За годиною минала година. Сонце скочувалося до підвечіркового упруга. Врешті вернулись розвідчики. Розповіли, що не далі трьох верств серед багнища є суха, поросла лісом гряда. На ній може свободно вміститись на ночівлю вся козацька армія. Чи це острів серед несходимих багнищ, чи гряда сполучується з суходолом — розвідати не встигли. За грядою на схід — знов багнище, трохи вузше і не таке грузке, а за багнищем майоріє на сході ліс на всьому обрії. Зза лісу долітали ледви чутні згуки, нагадуючі дзвонення у церкві; очевидно за лісом, чи може й серед нього якась більша оселя. Ще сказали, що гряда придатна на нічліг — сухо і трави для коней доволі...

Полкам наказано переправу через багна. Першими йшли ріденькою лавою піші знавці багнищ — козаки-польщики з тичками. Коло небезпечних прірв, "вікон" у безодню, вstromляли тичку з навязаним віхтем трави — пересторогу їдучим ззаду ці місця оминати. За знавцями — у віддалі, широкою на кілька миль лавою, увійшли у багнище козацькі полки...

Захвилювалося зелене море мохів від перших сміливців, що наважилися доконати неможливого. Крок за кроком, на відстань 5—10 коней один від одного, ведучи за поводи коней, увійшла в трясовину перша козацька лава. На відстані 20—30 сяжнів від першої — виткнулася друга, далі третя і четверта. Легко ступали козаки, швидко старались проминути небезпечні місця коні. Інстинктом чули небезпеку: хропли й стригли вухами бачучи, як під ногами їх колихається земля. Але бачили також поперед себе своїх господарів спокійними — слухняно чалапали за ними по коліна у моху, часто загружаючи й чим дуж-

швидше вихоплювали загрузшу ногу. Досвідніші козацькі коники, що вже побували не раз у тарапатах, й не брали тої небезпеки так дуже до свого кінського серця — чалапали спокійно, час до часу, хапаючи тверду болотну осоку і її старанно пережовуючи.

Добившись до купини з карликуватими сосновами, козак кількома змахами шаблі зрубував її, щоб дати місце коневи перепочити на твердішому, трохи заспокоїтись. Пере почивши брив далі, а його місце займав другий, надійшовший до купи з іншого боку.

Одною тропою могло йти у віддалі не більше трьох коней. Вже під третим, коли він попадав у слід попередніх, земна пелена зловіщо потріскувала; безодня перестерігала сміливця, що проковтне наступного...

За яку годину вся козацька кінна армія опинилася у багнищу. Передні лави доходили вже до середини, задні щойно віддалювалися від суходолу. Як оком окинути — на тисячі сяжнів широко і вздовж, серед розгойданого зеленого моря мхів і осоки — рухалися темні плямки, наче дрібні муравлі у велітенському муравлиску...

І кіннотою ще можна уможливити й неможливе. Не те з обозом, з гарматою, які можуть рухатися лише по шляху, нехай і якому небезпечному. Тут шляхом тим були сотки тисяч десятин трясовини, а шлях необхідно було проложити. Обозні й гармаші встеляли трясовину галуззям, сосновими кругляками вимощували більш небезпечні місця. Виготовавши сотку-другу сяжнів такого шляху — довгими шнурами самотужки втягали у багнище один по одному вози. Втягнувши — знімали настил позад возів, переносили наперед і знов мостили настіл на пару сот сяжнів. Не все одначе можна було з моху видобути. Інші стягали зрубані кінними сосни до місць, кудою вози мали далі перетягати. Спорудивши сякий такий настил — знов бралися за перший віз. Вчепившись шнура по п'ять, по сім — напиналися з усіх сил. Велітенські западини під ними ставали все глибшими й глибшими, брили по пояс у воді та вози, хоч дуже поволі, посувалися вперед. Колеса глибоко загрузали в мох, накидані кругляки виховзали

зпід них, нагружені вози міцно осідали обома осями, а пелена потріскувала. Тоді козаки дрючками підважували віз по одному колесу, підкладали більше галуззя, далі бралися до другого колеса і віз вирятовували. Настилали густіше настил, щоб тягар воза тиснув одномірно на більшу площину багнища й так дотягали до якої купи. Вдавлена купа зникала з поверхні, під пеленою; з усіх боків булькотила й проривалася наверх вода, але віз не загрузав глибоко. Чергові вози перетягали свіжим вже місцем, перенісши спершу настил. За возами доглядав сам наказний гетьман.

Переправа обозу забрала годин сім часу. Коли передні вози перетягнено на середину багнища — по кінноті вже не залишилося й сліду. Вона видобулася на сухе ще перед заходом сонця, хоча і їй перехід по багнищу неповних трьох верств забрав коло чотирьох годин часу. Кіннота пустила пастися перемучених коней, а козаки — одні кинулися збирати хмиз, розпалювати огні, інші з арканами кинулися на поміч обозови й гарматкам. Шкодила темрява, що в липні западала швидко по заході сонця, — козаки спотикалися, падали з головою у воду. Зміцненою силою без втрат переправили через багнище й обоз.

Зоряне небо скоро потеміло від соток запалених ватр... Кінна армія чулася безпечною: від людського житла ділило її десятки верств. Не було ніде поблизу і ніякого натяку на дорогу, чи на те, щоб тут, на гряді могла зустрінутись сторонна людина. Відблески ватр заслонювали від небажаних очей віковий ліс. За сходу, півдня й заходу спокій козацьких полків стерегло багнище. З північно східної сторони гряда можливо сполучувалася з сушевою, тож обережність вимагала виставити у той бік сторожу. Козацтво обсушилося і незадовго заснуло міцним сном людей відпочинок заслуживших.

XIV.

Другого дня, по сході сонця, важкий похід почався поновно. Досвід попереднього дня набагато улекшив поборювання перешкод. Чуть розвиднілось — на розвіди терену вислано гурти піших козаків. Розвідникам пощастило. Знайшли вони відногу гряди; вузькою смugoю суші перетинало багнище поперек, неначе насипана гребля. Простір на яких двоє гонів віддаляв смугу від лісів на східному боці багнища. На цій перерві пелена моху й осока осіла на твердому ґрунті; місцями дзюрчала вода у струмочках по твердому, іржавої барви “жвиру” — піщано-камянистому ґрунті, який трапляється лише виключно у сусідстві великих трясовин. За перервою — увесь небосхил закритий лісами...

Розчищення стежок для обозу небагато забрало часу. Під південь козацькі полки опинилися в лісах. Наказний гетьман з прибічниками виїхав наперед полків — слідом за стежами. Полковникам наказав вести полки поокремо, не трятачи однаке звязку, зо всіми мірами обережності. Місцевости не знав ніхто. Можна було несподівано виткнутися на шлях. Річиця-Лоїв, чи ще гірше — наткнутися на литовські запільні частини. Рух полків скеровано у південно-східному напрямку, порядком попереднього дня походу.

Чим далі — ліс ставав чистішим. Стали надибати недавно зрубані пні дубів і хвой, — ознака, що десь недалеко живуть люди. Обережність здвоєно. Вислано на самперед двох піших, за ними у віддалі посувалися кінні розіїди. Ще через кілька верств ліс порідів. Перед очима замаяли в далечині вежі церкви, чи костела, а до них простяглась широка прогалина — шлях, яким недавно пропустувала під Лоїв армія Радзивіла, яким гнався на рятунок Річиці корпус Павловського, всього два дні тому...

Стежити за шляхом Кричевський вислав гурти піших, по два-три у кожному. Полки завернено у глибину лісу. Відійшовши zo дві верстви від шляху, полки зупинилися

на нічліг. Викликано охочих піти на розвіди під саму оселю, а коли вдастся, то і в оселю. Поволі темніло у гущавині, хоча сонце ще не сковалося.

Кричевський здогадувався, що оселя на шляху — це містечко Холмець, але певности не мав. Не було в кого й довідатися. Як що дійсно Холмець, то Соколовський напевно заборонив населенню за містечко виходити, коли ж ні — то що це за оселя? Рішив у досвіта вислати розізд, чи не вдастся схопити якого селянина, щоб розпитатись.

Пізно ввечері та необхідність відпала. Стежі від шляху привели у табор трьох полонених драгонів. Бранці ствердили, що оселя — це Холмець, невелике містечко. Укріплень у містечку нема, однак всі доступи і дороги обгороженні дубовим частоколом, на брамах день і ніч стоїть варта. Вартують недбало, бо про козаків досі не було ніякої чутки у близьких околицях, доказом того те, що їх трьох лише вислано у Річицю, віддалену три миля.⁴⁴⁾ У містечку й досі лежить поверх півтори сотки поранених під Лоєвом, яких не вспіли до Річиці відпровадити. Залогою стоїть корпус Соколовського, православного, силою 1,200 коней, висланий Радзивилом два дні тому. Полонені визвалися вернутись у Холмець і попередити населення про приявність під містом козацької сили. З їх слів виходило, що в корпусі Соколовського є пару десятків драгонів з дрібної білоруської шляхти, православних, що битися з козаками не хотіли.

Обережність вимагала однак не дуже покладатися на вияв доброї, чи вимушеної волі драгонів. Їх затримано в таборі, а в місто післано перебраних за селян звідунів. Їх завданням було увійти в звязки з православним населенням містечка і спільно постаратись, щоб якимсь способом відчинити брами. Коли вдастся — сигналом для полків мав бути дзвін, тим більш, що була неділя. На цей знак полки, що на світанку оточать місто з усіх сторін, кинуться до брам і опанують їх. Поки корпус збереться з подвір — усе місто буде опановане... Драгони вказали ще, де найкраще можна перебратись через частокіл.

⁴⁴ 21 верста.

П'ятьох перебраних у лахміття сивочупринних козаків з ножами і пистолями за поясами вийшли з табору скоро по півночі. Швидко опинилися коло частоколу. Залите сяйвом місяця⁴⁵⁾ місто здавалося спало. Не подавала ознак життя й литовська кіннота, тільки десь у подвірях форкали коні, та час від часу заходились потрівожені пси. Шлях на Лойв проходив широкою головною вулицею, по обох боках невеликого містечка закривався ворітьми на дві половини. Але за брамою куняли вартові. Звідуни притаїлися в кущах кроках у двадцятьох коло брами. обережно оглядали частокіл. Перескочити його можна б колиб знати, що не натраплять якраз на драконів. За кільканадцять хвилин від вартових долетів гомін: — видно, що вулиці також охоронялися стежками, які переходили від варти до варти.

Переждавши поки замовк гомін — звідуни перекра далися здовж частоколу. Місцями частокіл дотикав вуглів хлівів, чи стодол, на однім рівні з тиловою стіною. Йшли далі, на стодолу чайже не полізеш! Аж далеко, під лісом доглянули хлів чи стодолу зовсім частоколом не відгороджену. Коло вугла від подвіря частокіл зяв діркою, хоч повздовжні платви міцно прибито до вугла дубовими кілками. Мабуть господарі викинули навмисно пару дубків для виходу в ліс по своїм потребам, а дракони ще не встигли побачити й залатати. До хліва прибудована шопа, з другого боку подвіря у віддалі стояла кліт. Від вулиці хата обсаджена плакучими березами.

Трьох козаків прошилося в діру, решта залишились зовні, на всякий випадок. Двох притаїлося у шопі, один у тіні берез підійшов до вікна. Затарабанив пальцями по сухому натягненому замість шиби міхуреві. В хаті загомоніли, почувся плач дитини. Врешті скрипнули двері і вийшов зарослий сивою бородою господар. Козак від скочив від хати.

Господар боязливо оглянувся, і хрестячись та шепчу чи молитву подався назад. Думав, що певно йому при

⁴⁵⁾ Місяць сходив у ті дні зовсім перед північчю.

чулося. Звідун вийшов зза берези й потиху окликнув його. Господар пристанув.

— Хто це? — запитав неголосно.

— Тсс... — положив пальці на уста запитаний. Знаками поманив господаря у шопу. Той підійшов, та коли побачив ще двох — з ляку знов пристанув. Хотів закричати, але перший швидко затулив господареві рот, одночасно шепотом заспокоюючи його:

— Не бійся, нічого поганого тобі не станеться. Дивись, ось тобі хрест святий — перехрестився. — Ти католик, чи грецької віри?

— Та... православний ніби — зацукався господар, ледви видушуючи слова. — А ваші милости хто будете?

— Також православні. Заспокійся і не бійся нас. Драконів у тебе чи сусідів нема?

— Нема! Вони всі на шляховій вулиці, по 20, по 30 душ на кожному обійстю. Але по вулиці ходять. Та хтож ви такі?

— А ти, старий, любиш литвинів?

— Є між ними пара лепських людей, наших, православних. А решта сама німota. В день ходять по хатах, все догори дном повертають, Бог би їх покараав.

— Правду кажеш?

— Побий мене хрест святий! — перехрестився господар. — Чого ж ви від мене хочете? Хто ви, справді, такі? — питав вже сміливіше.

— Ну, а козаків ти любиш? — допитувався все той же козак.

— То ви козаки? Бійтесь Бога! Таж тут повно комонника у місті, а на Припять пішло їх сила-силенна. Пів дня через місто йшли...

— Егеж! Ми козаки... Нас тут також сила-силенна. Місто вже оточене з усіх боків, що хіба птах звідси вилетить. Як бій пічнеться, то вигорить все містечко. А нам жаль вас... Неповинно погинути можете...

— То щож робити? — аж затрептів господар.

— Треба якось хитрощами отворити брами, щоб ко-

зацтво без бою могло опанувати місто. А знак подати дзвоненням, чи що?

— А вартаж? — почухався в чуприну господар.

— Варта не матиме часу знаку подати. Виж маєте товар, чейже не стоятиме цілий день у хліві голодний?

— Егеж... Егеж... І справді. Піду я поговорю з сусідом...

— Ни, ти не підеш. Поклич кого і його пішли, нехай сусідів покличе до тебе. Але вважай! Головою ризикуєш!

Козаки знов поховалися в шопі. Господар викликав з хати хлопця. Хлопчак стрібнув через пліт в один бік, за кілька хвилин в другий, не виходячи на вулицю. Швидко за ним надійшло трьох селян, здивованих незвичайними нічними запрошеннями.

— То таке діло — почав господар, підвівши сусідів під шопу, щоб і козаки чули розмову. — Як ви думаете, худоба вже третій день буде в хліві стояти? Вжеж і трави нема... Покормити нічим.

— Коли ж наказ такий того ротмайстра. Козаків бояться, — хмуро озвався один.

— А деж ті козаки? Як би були десь поблизьку, то звались... А тож ні слуху ні духу про них. А худоба нидіє в хліві. Цеж німина. Гріх від Бога... — переконував господар подвір'я.

— А й справді, пітиб до комandanта попрохати, — сказав другий.

— Чиж дозволить? — сумнівався третій. — Ще канчуків накаже дати!

— А попросити пан-отця! Може його послухає — підохочував господар. — Ну, тай до церкви позвонити здалобся. Адже неділя свята!

— Справді, — погодилися всі. — Підемо до пан-отця, таки зараз. Ще й інших господарів закличемо.

Починало дніти. Селяни пішли. Господар підійшов до козаків.

— Ти бо безуроку, й розумний чоловіче! — Все зала-годив, як не можна краще, — привитали його козаки.

— Може щось з того й вийде. Але що я з вами пічну?
Де вас подіну? Адже день скоро!...

— То хіба у хлів, на вишкі, коли сіна, чи соломи хоч
трохи є.

— Є, то вони є. Чиж вам безпечно там буде?

— Не першина на небезпеку. І ждати довго чей же
не будемо. А ти, чоловіче добрий, не гніватимешся, що
ми поробимо дірки у стрісі? Оглядатимемо вулицю, на
ліс також треба око мати. Та й втікати, колиб так прий-
шлося, придастися. В осені направиш, коли Бог здо-
ровля пішло.

— Аби тільки й шкоди! — заспокоїв їх господар.

— І ще одно — докинув перший козак. — Чоло-
вічина ти, як бачимо, добрий, не маємо причин тобі не
вірити. Але все певніше буде, коли ти перебудеш тих
кілька годин з нами. Крім тебе ніхто не знає, що ми тут.
Все спокійніше буде нам, та й тобі. Лихого від нас тобі
нічого не станеться, не бійся...

Відославши двох своїх товаришів ззовні до постюю
козацьких полків, козаки з господарем подерлися на зава-
лені сіном вишкі. Під самим стропом прорізали по кілька
сніпків покриття з обох боків — від міста і від лісу. За-
глядали в отвори, та нічого ще не було видно — все у
містечку ще спало.

Та з хати вискочив був хлопчак, що бігав по сусі-
дах, — видно відсутністю господаря в хаті занепокоїлися.
Господар мусів з вишок злісти, сказати хлопцеві, що він
досиплятиме на сіні. Настав час нетерплячого вичіку-
вання надходячих подій.

По сході сонця до ротмістра Соколовського попросту-
вала делегація поважніших міщан під проводом пароха.
Місто вже пробуджувалося: з хат виходили заспані госпо-
дарі, перекидалися кількома словами з делегацією і деко-
трі, відважніші, до неї прилучувалися.

Хоч час був ранній, ротмістр зустрінув прохачів на
рундуці корчми при лойвському шляху, його тимчасової
кватери. Коло нього ввихався грубезний, малий на зрісі,
шляхтич, з червоним, наче печений рак, обличчям. Грубі

вусища двома мітлами задиралися вгору, закривали половину кожної щоки, надаючи обличчю схожості з котом. Самий Соколовский, невисокий, поставний мужчина, з типовим обличчям степовика. Барва шкіри, невеликі, довгі на кінцях вуса, чорне волосся і трохи скісна осада очей, виявляли мішане його українсько-татарське походження. Вбраний був на опашку кунтуш з подвійними довгими рукавами поверх зеленого, з золоченими гудзіками, жупана. Обидва дивилися на підходячих здивовано. Делегація ще здалеку поздіймала шапки:

— З неділею святою, здорові були, ваша милість, пане ротмістру! — уклонився першим парох, а за ним всі прибулі.

— Чолом! З неділею! — привітно відповів ротмістр.
— Чого в таку рань бажаєте пан-отче?

— Худоба вже третій день у хлівах покутує, ваша милість. Чи не можнаб вигнати на попас, хоч на годину, дві? — знов уклонився парох.

— Не можна — вихопився грубий шляхтич. — Ребелянти десь в околицях швendaються.

Ротмістр зміряв товстюха гострим зором.

— Мосці коханий, як старший приявний, то підручному не належить наперед вихоплюватися, — сказав повчаючо. — А по друге, мосці Прибиш думає, що ребелянти десь тут таки, під самим містом.

— Може і в місті самому серед схизматиків поховалися! — відбуркнув Прибиш. — Даремно мосці-ротмістр так схизматицькому попови довірає.

— Не смій зневажати, ваш-мосць, грецької віри! —
гукнув ротмістр гостріше. — Панам з корони скоро у кожному кущі козак ввижатиметься... Козацтва в околиці нема. Не бачу я причини, чомуб не вволити проханню послопитих?

Хвилю мовчки роздумував. Сам православний —
вмів якось погодити свої вірування зо службою державі,
яка православіє гнобила. У Литві, зрештою, православних
не переслідувалося: залізною рукою Януш Радзивіл, суворий, але справедливий, вмів приборкати апетити не тільки

уніятів, а й римо-католицьких достойників, та властивих володарів Польщі — єзуїтів. Роздумування, а ще більше бундючність його помічника, спонукували ротмістра прохання міщен задоволити. Однак обережність вимагала брам не відчиняти, — може й справді козаки в околиці блукають. Та їх викрилиб розізди, що двічі на добу виїздять до Річиці й до Лоїва... Правда, останні розізди ще не вернулися, алж не було ще й часу вернутись...

Наказавши помічникови подвоїти варту на брамах — Соколовский вигнати на попас худобу дозволив. Осмілений парох запитав ще, чи ротмістр нічого не має проти дзвонення в часі Богослужби.

— Дзвоніть собі здорові! — дав ротмістр дозвіл. — Виповняйте службу так, як наш закон святий велить. Матиму час і сам до церкви прийду...

Його помічник тільки невдоволено засопів. Опісля наважився:

— Чи не думає пан ротмістр процесію з міста в ліс вислати? Щоб схизматики в лісі десь порозумілися з ре拜янтами? Дивний розпорядок! — бурчав він. — Дуже дивний розпорядок!

— Чому ж, мосці Прибишу? — легковажно кинув за пит Соколовский.

— Тому, що дивний! — наче не дочуваючи зневажливого тону, тягнув шляхтич. — Брами будуть отворені і в той час дзвонитимуть дзвони. Чи не виглядає це на знак для когось в лісах? Худоба вже кілька днів стояла в хлівах, непогинулаб, колиб і цей день перестояла. Чого саме нині, у неділю, коли дзвонення не стягає підозрінь, раптом міщенам забаглося отворення брам до міста? Підозріло, надто підозріло!

Сумнів зародився і в ротмістра. Смішний шляхтич зовсім не був дурним, а висловлені підозріння були логічно послідовними. Запитав у пароха:

— А ви, пан-отче, присягнулиб, що у ваших бажаннях нема ніякої підступної думки?

— Богом святым прирікаю! — забожився парох. — Я Божий служитель, пане ротмістр.

— А ви? — звернувся ротмістр до міщан.

— Хрест святий поцілуємо! Тільки через те, що вже й трави для худоби не можна поблизьку дістати, а далеко відходити заборонено. А худоба нидіє у хлівах, — гомоніли міщани.

Через пів години, не більше, з обійсьтв поважно виходили на вулицю запалобокі корови, переразливо мекали вівці й кози, з утіхи вистрибуючи, що врешті вирвалися з душних хлівів; десь не десь поважно виступали почтиві селянські коні. Згори і ніби згірдливо поглядали на галасливу дрібноту, що увихалася у всі боки коло їх ніг, і обережно переступали ногами, щоб якої часом не розтоптати. Вулиці Холмця раптово обернулися у великий ярмарок худобою. Отари, підганяні дідами й дітьми посувалися до брам. Брами відчинено. Ще худоба не зайшла у недалекі переліски, як у містечку загуділи дзвони. Варта на мить насторожилася. Пригадавши, що була неділя і в церкві та в костелі правилася Богослужба — заспокоїлася. Але на звук дзвонів ожили ліси. З перелісків вискочили подинокі вершники, а за ними з усіх сторін чвалали на містечко козацькі лави...

XV.

Останок ночі 28—29 липня в козацькому постю мало хто спав. Пів шляху, що відділював козацьку кінну армію від головних ворожих сил, пройдено для ворога непомітно. З кожною годиною зближувалася грізна зустріч з сильною ворожою армією, і подумати належало, яким способом також непомітно до ворога підійти на найближчу відстань. Рядове козацтво вірило в своїх вождів, тож здивими сумнівами себе не клопотало. Готовалося до ранішого бою і дальншого походу; витирало затравки у мушкетах, гострило шаблі, направляло сідла, стремена, підпруги... Дехто примірював шоломи, мисюрки й панцирі полонених, та з непризвичаєння чулися у панцирях наче звязаними, а шоломи й мисюрки заборонила вживати старшина, щоб в час бою не вносити у козацькі ряди замішання: в бойовій гарячці козаки могли приняти убраних в шоломи своїх товаришів за драконів і знести шоломи з головами разом.

Не спали сотники, полковники, не спав наказний гетьман. Радилися, щож далі діяти. З більшими чи меншими стратами Холмець буде занятий, навіть тоді, коли б брам не вдалося відкрити хитрощами. Та щож далі? Стало небайдужим витворити ясний план дінь, приготуватись на всякі несподіванки, всякі неймовірні можливості. Бути до всього готовому, мати ясну думку і швидке рішення у всяких безвиглядних становищах, — належить до прикмет кожного здібного вожда війська. Кричевський дав можливість висказати свої думки кожному старшині і ті думки зсумовував лише у своїй голові.

Сиділи в темряві так, що обличча одні других не бачили. Полковник Голота, командант Брагинського полку, настоював на приняття його думки — знищити Холмецьку залогу — великим трактом гнатися під Лоїв і заатакувати Радзивила з півночі. Почувши гомін бою, полковник Подобайло здогадається у чому справа і пічне переправу через Дніпро. Успіх задуму, — на гадку полковника Голоти —

полягав у тому, що простір Холмець—Лоїв козацька армія по доброму шляху покриє за три й пів години і впаде на литовський табор зовсім несподівано. Цю думку піддержала вся старшина Брагинського полку й кількох з інших полків. Розбором добрих і злих сторін проєкту полковника Голоти, Кричевський доручив заняться полковниками Чорнобильському — Панькевичу. Старий поставився до проєкту критично:

— Плян твій, пане полковнику Григорію, добрий, кращого нам і не бажати. От тільки два неясних місця у ньому: Перше — не маємо певности, чи й справді нам удастся захопити чи знищити усю Холмецьку залогу. Можеж бути й так, що литвини вишлють до князя повідомлення про напад наш ще в початку бою, поки наші сотні околять місто. А колиб і невдалося їм, тож може і якийсь міщанин вирватись та нами незаважений пр obratissь до князя, щоб йому прислужитись... Міщанам вірити можна, все ж, побачивши наші невеликі сили, між ними знайдуться такі, що князеви прислужитись схочуть, як не за нагороду, то зо страху перед карою. Може статися так, що ми гнатимемось на табор литовської армії, а там на нас ждатимуть у поготівлі, привітають гарматним огнем наші кольони так, що і до бою не поспієм свої полки розвинути. У Радзивила шістьдесят гармат, та й табор з півночі укріплюється. Друге — нема певности і на полковника Подобайла. Адже вів звязаний у руках німецькою піхотою над Сожею. Гінців до нього післати не можемо, їх переловлять німці. А надіяється на те, що Чернігівський полковник пічне переправу на самий гомін бою — занадто безосновно. Мало хіба причин може бути такого бойового гомону? Можеж Радзивил наслати військо з гарматами на поблизьке неслухняне село, може битись з якоюсь незначною козацькою частиною, а можеж викликати вражіння бою і навмисне, щоб викликати полковника Подобайла з укріплень зза Дніпра. Чернігівський полковник зарозважний, щоб так, без ніякої певности й без звязку з нами післав свій полк на нехібну смерть. На мою думку литовський князь знищить у щент наші полки без великих страт і без користі для України.

Заговорив по ньому полковник Бруяка. — Старий я вояк, панове полковники, та вмію оцінити гаряче бажання нашої старшини, як скоріше з княжою армією помірятись силами. Полковник Михайло розуміє хіби пляну Брагинського полковника і докладно їх вияснив. Свого, іншого, пляну нам не подав. По майому головне наше завдання на часі захопити Холмець. Опісля зникнути з очей ворога так, як зникли з під Річиці, підобрatisя непомітно під самий литовський табор, звязатись з Чернігівським полковником і бій почати з боку, звідки ворог нас найменше сподівається. Коли Холмець ми захопимо, то певним можна бути, що князь за дві-три години про те знатиме, і нас з боку Холмця чекатиме. Не кожному з нас хотілось знову западатись в ліси і багна, брохатись у трясовинах і тратити кілька діб часу на шлях, що його пройти можна за три-чотири години доброю дорогою. Та коли годі інакше. Тратячи на часі, ми певні будемо, що ворогом незаважені зблизимося до нього на відстань, звідки й атаку можна буде розпочати.

Полковник Пішко піддерживав думки полковника Бруяки. Тим часом прибули вислані звідуни з повідомленням від трьох, зісталих у місті. Нараду перервано. Старшини розійшлися по частинам. Чуть світало, коли полковники повели свої полки на вихідні для нападу становища. Київський і Чорнобильський полки заняли ліси на південному боці Холмця, по обох сторонах шляху на Лоїв, Овруцький і Брагинський з західного і північного боку — по шляху на Річицю. Східна сторона містечка впиралася у придніпровий ліс. Там для кінноти не було де до часу заховатись: ліс від ріки вирубався й лиш десь не десь траплялися на зрубі кріслаті дерева. Наказний гетьман з прибічниками став на стику Овруцького і Київського полків, обома безпосередно керуючи. При ньому стояли і оба полковники.

Ждали довго. Зійшло сонце, а місто не подавало ознак життя. Повилазивши на дерева козацькі дозорці ясно бачили скріплювання варт коло брам на головній вулиці. Дали знати полковникам. Ті готовились вести вже в

атаку полки. Наказний гетьман здергав їх:

— Це не час! Варту зміцнюють на день! Певний це знак, що брами відчиняють для худоби, чи чого іншого. Заждемо!

— Козаки нетерпеливляться! — доложив Пішко. — Напружене чекання швидко перетомлює.

— І мої козаки перетомлені, — додав Бруяка.

— Заждемо, недовго вже! — заспокоїв їх Кричевський.

Ворота розкрито, та до них не змогла дістатись ніяка сила в світі. Вулицю й шлях загородили отари худоби, яка рвалася чим дужче з воріт, зачуви волю, лісовий холодок і пашу. В воротах стиснулося її так багато, що відступила під хати безрадна варта. В тому загудів дзвін. Козацтво ще перечекало кілька хвиль — дало час худобі розійтися з шляху.

Із перелісків вискочили козацькі лави, околили містечко щільним перстенем. Сотні київців і овручан летіли вздовж шляхів до воріт. Інші полки швидко рубали частокіл і заулками вганялися в містечко. Вартові на воротах ледви встигли віддати стріл, а вже козаками були змяті. Поодинокі стріли з подвір страт козакам не спричиняли. Козацтво розсипалося по вуличках. Швидко, опановано обозом з амуніцією.

Але хвилі розгубленності й жаху, викликані несподіваним нападом швидко минали. Ламаючи й валячи плоти поміж подвірями литвини збіглися у більші гурти. За укриттям будівель то там, то сям почали козаків обстрілювати. Завзятий спротив козакам поставила корчма, куди при перших стрілах назбігалося до командантів кілька соток драгонів. Стріляли з вікон і зза плоту, відгороджуючого від вулиці обширне заїздне подвір'я. Падали корчачись з болю поцілені козаки, вганяли вулицею ошалілі коні без їздців, квиліли поранені коні і люди.

Несподіваний напад загрожував повернутись у затяжний бій. Та у драгонів не було на руках багато стрілiva. Стріли все рідшали і заперестали зовсім. Відбивалася одна лиш коршма.

Частина козацтва розсипалася по подвірях вишукувати драгонів. До раннього обіду величезна товпа розброєних вишукувалася вздовж головної вулиці. А коло корчми все ще йшов бій. Козацтво звільнило вулицю перед корчмою обстрілюючи подвір'я з укрить. Намірялося корчму запалити і тим змусити литвинів піддатися. Старшина однак заборонила: огонь міг перекинутись на сусідні будови і потерпілоб безвинне населення містечка, а крім того дим пожежі побачилаб литовська армія під Лоївом, здогадалабся, що з Холмцем щось не гаразд і вислав лаб допомогу.

Вихід з становища піддав командант литовського корпусу. Він, доділянувши звільнену вулицю, вирішив з Холмця вирватись, хоч би й з найбільшими стратами. Литвини виткнулися було через пролім у задній частині заїзду до ліса. Звідти привitali драгонів стрілами козацькі сотні, що стерегли виходів з міста. Пролім загатили трупами драгонів і коней. Ротмістр Соколовский наказав тоді відкрити ворота на вулицю, думав пробитись насліпо.

З піддаша хати напроти Кричевський бачив все, що діється на подвір'ю заїзду. Литвини всіли на коней, рушили були до пролому. Кричевський в одну мить зрозумів їх замір. Через прибічників наказав обом полковникам Пішкови і Бруяці стягнути відділи з обох кінців улиці, загородити виходи, бо не міг відгадати куди ротмістр Соколовский кинеться пробиватись — на Лоїв чи Річицю. Литвини вирвались з подвір'я, кинулись у південний бік вулиці. На них посипались стріли, а з віддалі показався сильний відділ Київців на чолі з Пішком. Завернули на північ — їх зустрінув такий же стрій Овручан на чолі з своїм полковником. А стріли все вихоплювали з литовських рядів то драгона то коня. Упав врешті грубий Прибиш, помічник Соколовского. Не бачучи рятунку — недобитки піддалися...

Литовський корпус утратив мало не половину свого складу вбитими і пораненими. Значні втрати понесло й козацтво, — самих вбитих досягало до сотки. Поховати своїх і литвинів доручив Кричевський населенню містечка. Своїх поранених наказав забрати у дальший похід. Пора-

нених литвинів залишив на опіку населення. Козацькі страти окупилися значними здобутками зброї — мушкетів, рапір, шабель і ятаганів, та до п'ятьсот добрих коней з повним вирядом. Слабших козацьких коней роздано селянам. Полонених по допиті відпроваджено у ліси.⁴⁶ Козацькі полки зміцнилися. З півсотки уцілівших драгонів-білорусинів, бачучи відношення козацтва до селян, забажало битися в козацьких рядах проти свого дотеперішнього звержника. Їх влито у склад кращих полків — Київського і Овруцького, по кілька чоловіків у кожну сотню, під нагляд сотників. Бажала прилучитись до козаків і Холмецька молодь. Їх однак не приймали.

Під південь у Холмці не зісталося ні одного козака. Налетіли й знов зникли, — так начеб міщанам то все привиділося. Про кріваву подію ранку, 29. липня, пригадувало тільки побільшene втроє число поранених литвинів, та дві великі могили — козацька і литовська. Наказний гетьман гостро заборонив чинити раненим кривди.

Всеж козацтво не встигло захопити всіх драгонів. З десяток їх позакупувалося в сіно по хлівах і клунях в початку бою і як тільки козацькі полки залишили Холмець — утікли до Дніпра. Ще того дня добралися вони до табору литовської армії під Лоєвом і принесли князевигетьманові страшну вістку про розгром корпусу у Холмці.

А козацька кінна армія злід Холмця знов запалася у ліси і багнища. Через річки й трясовини простувала все на південь, назустріч невідомому... Гатила багнища, прорубувала просіки у вікових лісах, встеляла дно мулистих річик рухомими загатами, повільно, але вперто все зближаючись до ворога. Ввечері другого дня, 30. липня, обійшла лісами Лоїв і стала у сельці, всього півтори верстви від табору литовської армії з південної сторони. Три верстви простору ділило козацьку армію від становищ полковника Подобайла за Дніпром. Командант збройних сил північного українського фронту завдання своє близькучо виконав — підвів армію під самі ворожі становища для ворога

⁴⁶ Ротмістр Соколовський пізніше правдоподібно перейшов на службу Хмельницького. У 1655. році був такий наказний полковник Біховський, ротмістр литовської армії.

зовсім несподівано. Лісами, під носом литвинів, погнали до полковника Подобайла гінці з наказом: — На свитанку 1. серпня 1649 року розпочати переправу Чернігівського полку через Дніпро напроти литовського табору, звязати литовську армію зустрічним боєм і, відтягнувши увагу литовських військ на себе, тим допомогти кінній армії атакувати литвинів з іншого, несподіваного ними боку. На випадок непередвидженого виявлення литвинами козацьких сил — кінна армія атакує ворога негайнож. Полковник Подобайло розлічне переправу, зачувши відgomін початого бою, частиною полку, а друга частина Чернігівського полку звяже боем німецькі піші полки над Со жею.

Виставивши чати під самий литовський табор і від Брагинського шляху — виснажені трудними переходами козацькі полки відпочивали де кому довелося. Не відпочивала старшина., зажурена надходящими грізними подіями. Добачували тисячі перешкод успіху задуманого заєдання. А наказний гетьман з невеликим окруженнем виїхав у ночі на огляд становищ головної литовської сили, підсобрався під саму Лоївку, ясно бачив освітлені запаленими стогами сіна литовські чати перед табором, розрізнював поодинокі обличча. Вернувся на свитанку, та відпочити не стало вже часу...

XVI.

Втікачі з Бабиці, з поручником Павшою на чолі, нагнали страху не одному тільки воящту під Лоєвом; потерпали німецькі полковники, достойники великого князівства, не знав, що почати самий князь Януш Радзивил. Наступ на позиції полковника Подобайла відклікано так несподівано і нагально, що не встигли вояки підобрести залишеної у попередніх боях на козацькому березі зброї. У загальній розгубленності воящта і старшин виникла навіть думка відходити всіми полками ближче Річиці. Вагався вже й князь. Та прибули гінці від команданта Річицького замку, Шварцгофа, з повідомленням, що Кричевський швидко зближується до Річиці, а можливо омине й рушить у Литву.

Радзивил був певний, що козакам бороненого сильною залогою Річицького замку швидко здобути не вдасться. Наступ на Річицю вважав маневром частини козацької армії, але головних козацьких сил він сподівався тільки з півдня — від Брагина. Того ж дня вислано два корпуси у Річицю й Холмець, а корпус Коморовського на поміч Смольському у Брагин. Німецькі полки вислано над Сож, за Дніпро, проти Чернігівського полку.

Другого дня рано прилетіли гінці від Шварцгофа з відомостями, що ворог жене таки на Річицю. Увесь день 26. липня проминув у нарадах, але стану однаково ті наради не поліпшили. Вирішено скріплювати табор і чекати ворога на місці. Челядь і піхота почала сипати довкола табору вали. Одиноку греблю через Лоївку обсаджено сильним відділом піхоти. Кінні хоругви розіслано у всі сторони ворога розшукувати, але даремно: змучені відділи вернулися не знайшовши хоч будь яких признак по козаках. Ждали дальших повідомлень з Річиці, а натомісъ над вечір побачили зза лісів великі дими у річицькому напрямку, — то Шварцгоф палив передмістя.

Даремно ждав князь вісток з Річиці ніч і увесь наступний день, 27 липня. Не було жадної вістки і від

Павловского; не вернули стежі, вислані до Шварцгофа з головної армії. День 28. липня проминув у спішному скріплюванні табору з південної західної сторони. Князь все ще сподіався козацької атаки від Брагина.

Під південь, 29. липня, з Холмця прибіг перестрашений дракон і з жахом розповів, що Холмецький корпус козаками знищений, а командант у полоні. Згодом прибуло ще кількох недобитків і те зізнання ствердили. Литовську армію охопив жах. Ворога сподівалися з півдня, а він зявився з півночі, у віддалі трьох-четирьох годинного, повільного навіть маршу. Не одна година проминула, поки недобитки добігли з Холмця до Лоєва і ворог міг бути вже десь зовсім недалеко, кожної хвилі виткнутися з лісів за Лоєвом. Князь, як стій, вислав дві кінні хоругви Ходецького і Ловинецького у північному напрямку. Південно-західню сторону табору залишено скріплювати. Всі зусилля звернено на скріplення північного боку.

Табор перебудовано на менший, чотирокутником встановлено вози по кілька у ряд. Наготовано вози, щоб у одну хвилю закрити ними проходи. Всю піхоту стягнено під прикриття властивого табору. Між возами і зовнішнimi валами зісталася тільки вишикувана до бою кіннота. Наведено на північні ліси набиті гармати. А челядь і чиншева шляхта семим потом обливалися, на спеці копаючи рови, насипаючи вал перед возами, з страхом, що хвилі поглядаючи на північ, щоб загодя додглянути козацьку небезпеку і чурнути під захист своєї кінноти. Кожній хвилі Криченський міг наскочити з півночі. Та... Радзивіл ще раз помилився...

Розізди Ловинецького й Ходовецького відважно пробралися аж під Холмець і вернулися, ствердивши, що козацька кінна армія з Холмця вже вибралася, однак ще перегруповується під Холмцем, маючи, очевидно, намір над вечір, чи вночі заатакувати табор литвинів. Хвиля жаху в таборі трохи уляглася. Військо швидко стало готуватися до бою, певне появі ворога через годину-дві... Князь обіїздив полки, кількома словами підбадьорював вояцький дух, запевняв перемогу. Минали години, запав вечір, а козаки не з'явилися. Князь-гетьман помилився втретє.

У непевності минала ніч і ще один день, 30. липня. Про козацтво по старому — ні слуху, ні духу не було. Обчисливши свої сили князь розпорядився відкликати зза Дніпра німецькі полки. Для нагляду за полком Подобайла зіставлено за Дніпром однотисячний збірний відділ зо слабших піхотинців. І для них, однаке, стояли на поготові байдаки, щоб при небезпеці без бою навіть переправитись на литовський берег Дніпра. Настала остання ніч, з 30 на 31. липня. І піхота і кіннота, хоча перемучені, не тратили бойового шику. Виснаженому жданням литовському війську почало у сутінках ввижатися козацтво скрізь — у кожному кущеві, у кожному дереві. Кілька разів вибухала трівога. Ворог і справді міг підобрatisя незаваженим під самий табор. Для охорони від несподіванок з боку козацтва, князь наказав запалити на лоївських сіножатях подальші стоги сіна. Від Холмця запалено кілька уцілівших ще хат. У весь табор і піdstупи до нього всю ніч освітлювали пожежа, кидала зловіщі відблиски аж над Дніпро. Військо трохи заспокоїлося. Здавалося, що ніхто неспостережений не зможе наблизитись до табору.

Вранці, 31. липня, Радзивил, стражник Мирський, обозний Коморовський і полковник Райнгольд Тизенгавзен виїхали оглянути роботу по укріпленні табору. Армія всю ніч стояла в бойовій готовості, але все ще не знала, звідки того ворога сподіватись, як не знав того Й Радзивил. Челядь дальше копала рови. Підійшло вгору сонце, віщуючи гарячий день. Десять у ранній, селянський обід з табору вислано відділ фуражирів до поблизького, верств в півтори від Лоїва, сельця. Литовська армія відчувала вже брак поживи для людей і вівса для великого числа коней. Радзивил порадив фуражирам далеко не заганятися, самий вказав сельце, до Лоєва найближче.

Безпечно жартуючи фуражири переїхали по греблі за Лоївку, звернули з Брагинського шляху по доріжці у півднево-західному напрямку. Нішо не нагадувало прив'язності хочаб одного козака в околицях. Вони проїхали полонину і зникли в перелісках.

Князь з помічниками повільно їхали здовж свіжо наскрапаних валів. Мовчав невдоволений — вали ще не були

закінчені, — а помічники не сміли говорити, бачучи нездовolenня зверхника. Не минуло й пів години часу по відїзді фуражирів. І раптом бачать литовські полководці насліпо біжучих до табору кількох їздців. Занепокоєні жenуть до греблі ім на зустріч і пізнають висланих фуражирів. Ще з далека кричать, запитують, що сталося?

Ледви переводячи віддих фуражири оповідають, що ворог всього верству від табору. В перелісках їх товаришів захоплено в полон, а козацькі полки великою силою й з страшеною хуткістю летять на табор литовської армії. Очи Радзивила заметали іскрами. Зрозумів, що козацький вождь перехитрив його; роздумувати не було вже коли.

Заграли трівогу горни, счинився в таборі пекольний рух; не далі 10 мінут перед тим сподівалися ворога з півночі, а він наскакує з півдня. Повертали на південнь гармати, піші полки вибігали зза возів, стрійними рядами виїздила в поле, за вали, кіннота. Мадярські баталіони Подлецького і Юшкевича бігли обсадити греблю на Лоївці, з усіх сторін бігли до табору литовські чати. Литовський табор, наче великанський павук павутиною обмотував підступи до себе залізними полками.

В мент, коли піхотні баталіони Подлецького і Юшкевича добігали до греблі на Лоївці з недалеких перелісків вискочили перші козацькі лави.

Чвалом козацькі полки спустилися у широку річну долину. Перед лавами заблісля багнista Лоївка — і козацький фронт мусів розірватися. На бігу козацькі лави заскочили одна за одну, близче греблі. Чолові лави київців гураганом налітали вже на саму греблю.

І в 9-тій годині ранку, 31. липня 1649. року, почався бій української кінної армії під Лоївом. Гомін цього бою широкою луною розійшовся по всьому знаному тоді світі. В німецьких краях, у Франції, Скандинавії, Еспанії, Московщині, в Нідерланських Штатах і на туманних Британських островах полководці й державні мужі, читаючи обширні звідомлення учасників того бою — дивувалися козацькій відвазі, геніальності козацького вожда, його великій саможертуві, — силувалися розгадати, що за нарід, оті українські козаки?

XVII.

Над ранком, 31. липня, наказний гетьман Михайло Кричевський повернув з оглядин литовського табору до постою козацьких полків. Самі того не знаючи, литовські полководці тим оглядинам допомогли: запалене сіно й хати освітлювали табор з усіх сторін і не було потреби до нього зближуватись. Велика полонина перед Лоївкою надавалася для бою кінноти; річка охороняла табор від насоку козаків, але могла стати могилою литовських райтарів, як що вони вирвались за Лоївку. Оглянувши місцевість, наказний гетьман рішив дати бій на половині.

Постій козацької армії охоронявся чатами. Нагляд за рухами ворога виконували стежі. Підіздили перелісками до самої полонини. Збентеженому ворогови, однак, не вдалося ще козацтва виявити.

Наказавши стрічним чатам з настанням дня відійти ближче постою і стежити за ворогом з дерев — наказний гетьман думав хоч годину відпочити. Коло ним занятої хати зустрів полковників, гінців від Подобайла з листом до наказного гетьмана від гетьмана Богдана Хмельницького. Гетьман України повідомляв „свого приятеля, однодумця і кума”, що обложив поляків у Збаражі так щільно, що птах хіба звідтам може вилетіти, й морить ворога голодом; що козацькі загони заняли всю Галичину і Польщі вже кінець надходить. Радив далі наказному гетьманові міжно наступати на сильного ворога, а поміч від нього надійде негайнож, як тільки звільниться якась частина козацьких військ.⁴⁷⁾)

З листу зрозумів наказний гетьман одно: проханої помочі від Хмельницького він не дістане; гетьман України самий ще потребує помочі проти другої польської армії в команді короля і не має звідки тої помочі дістати. Мусів покладатися на свої власні сили.

⁴⁷⁾ Лист Хмельницького до Кричевського привіз правдоподібно сотник Микола Горностай, бо по документах він щойно 31. липня фігурує у складі Чернігівського полку.

Полковники завагалися ставати до отвертого бою з головною ворожою силою. Переконували наказного гетьмана заждати на обіцяну допомогу, а ворога приковати на місці дальшими маневрами у його запіллі. Сумнівались в успіх завдання з багатьох причин: втома козаків і коней безнастаними походами, недостача пороху й куль, брак гармат, незнана місцевість, кількаразна перевага литовської сили, ворожі укріплення. Перешкод назиралося сотки. Кричевський зясував полковникам дійсний стан річей — лише отвертий і рішучий бій може здергати Радзивила від походу в Україну.

— У хуткости — говорив він — лежить єдина надія нашого поводження, і відвага нам не може зашкодити. Памятаймо, що серед лісу і багону будемо битися. Навіть колиб нас було відбито, то засіктися у місцях недоступних потрапимо. А за той час пограємося з ворогом, бо звик він битися лише на рівному полі.⁴⁸⁾

I „обітницею повної перемоги” Кричевський приєднав до свого рішення козацьких старшин. Та знов, що його становище дуже тяжке. Місце для атаки прикритого річкою ворога було невигідне. Майже до самої греблі тягнулися переліски, що їздця не могли закрити, але надавалися на добрий захоронок литовським мушкетерам. Тільки надія на те, що Радзивил змилений рейдами козацької армії, давала який такий вигляд на успіх.. Розійшлися старшини готуватися до трудів майбутньої ночі. Рантом у тихому селі піднявся галас. Вибігало з подвір'я козацтво, бігли ще недійшовші до своїх частин старшини. Чатові провадили вулицею зо два десятки захоплених за селом литовських фуражирів. З призби хати схопивси наказний гетьман, що приліг був задрімати. Полонених привели до нього.

Перелякані фуражири розповіли, що в литовському таборі не знають, де козацька армія обертається; вислані у Брагин і Річицю кінні корпуси ще не вернулися; німецька піхота з над Сожі відкликана до табору, табор ще не го-

⁴⁸⁾ Із зізнань полоненого полкового писаря Овруцького полку, Івана Невмерицького.

товий, а в армії панує неспокій і розгубленість. Сказали врешті, що кількох фуражирів все ж таки втікло...

Такою дрібною подією, як втеча кількох литовських обозників, пляни наказного гетьмана валилися. Ждати наступної ночі було неможливо — литовці дізналися про так близьке козацьке сусідство відгадають намір наказного гетьмана. Кричевський надумував, що діяти? Та лише хвилину. Ранню тишину прорізав його голосний наказ::

— На коней!

Зірвався з призби і за мент був на коні. Погнав вулицею до обозу. Наказав пішій сотні й обозові як можна швидше посуватися за атакуючими лавами.

З місця чвалом вилітали козацькі полки. Задудніла земля під копитами тисяч коней. На бігу лави строїлися у бойовий порядок, — полк за полком, сотня за сотнею. На чолі київці зо своїм вождом, за ними овручани, чернобильці й брагинці. Кілька хвилин минуло, і у віддалі показався табор литовської армії. Ще хвиля — і передні лави київців налетіли на греблю.

Наступ зустрінуто частим огнем мушкетів. За хвилю заревіли литовські гармати. На допомогу піхоті вискочила на греблю драгонська хоругов поручника Лукаша Ходоровского. Взята київцями в шаблі — хоругов миттю зникла, а самого Ходоровского, пораненого, ледви встигли підхопити драгони-недобитки. Однак чолові лави київців були збиті. Одним з перших впав з перетятою шиєю сотник козацький Шапко-Зволльський, білорусин з далекого Вітебська. Греблю крили десятки трупів всуміш — літвинів і козаків. А вогонь гармат і мушкетів зза Лоївки міцнішав, наносив все більші спустошення в козацьких рядах. Перший козацький наскок відбито в протягу кількох мінут. Лави київців відскочили від греблі.

Наказний гетьман дав знак київському полкові спішитися. Миттю козацтво зіскочило з коней, швидко відведено коней далі від передових лав. Їх минали сотні других козацьких полків, які щойно зближувалися до терену бою у повному бігу. Спішилися і підбігали ближче

річки, відкривали мушкетний огонь. Почався затяжний бій за греблю. На вогонь п'ятьдесятю гармат, рясну стрілянину мушкетів, козацтво відповідало рідкими стрілами. А до греблі підходили вже литовські кінні полки закутих в панцирі райтарів, драгонів і панцирних. Знов козацтво відскочило на сотню-півтора сяжнів від греблі, всіло на коней, щоб тим гідніше ворого привитати.

Счинилася люта січа. На легкі козацькі полки на-сідали опанцирені частини стольника Вінцентія Корвин-Гонсевського,⁴⁹⁾ драгони Невяровского, Нольда, райтарський німецький полк Райнгольда Тизенгавзена. До греблі чвалили дальші литовські частини. Піхота займала становища здовж Лоївки, звідтам обстрілюючи козацькі крила густим огнем. Полонина вкрилася трупами козаків, коней. Переслідувані ворогом київці, понісши страти, відійшли до перелісків. Там швидко спішилися й привитали ворога градом влучних стрілів з близької відстані. Згинув поручник Ян Прокульбицький, поранено в ногу Корвин-Гонсевського, під ним і Невяровским вбито коней. Литовські ряди розірвалися, настало замішання, а страти від козацького вогню все більшали. По полонині вганяли коні без їздців, їздці без коней, квилили і стогнали поранені й конаючі. До більших страт спричинилася литовська артилерія, у замішанні випустивши чергу стрілів по власній кінноті.

У цей час лівокриловий Овруцький полк змяв литовські частини, охороняючи греблю з південно-західного боку і кинувся відтяти від греблі ті полки, що задалеко від неї загналися за відходячим правокриловим Київським полком. Київці скочили на коней, кинулися в контр-атаку.

Литовські полки в замішанні подалися до греблі. А там надбігши литовська піхота ледви стримувала поліські полки, що перетяли вже ворогови одинокий шлях відступу через Лоївку й змагалися за опанування греблею. Становище різко змінилося в користь козацтва. Недобитки литовської кінноти не мігши добитись греблі, наосліп гнали у багнисту Лоївку. Річка вкрилася вимазаними мулом бли-

⁴⁹⁾ Корвин-Гонсевский був пізніше польним гетьманом Литви.

скучими колись панцирними, ще більше валялося їх по полонині. Борикалися з грязюкою збиті з коней над самою річкою, під вагою лат і узброєння не мігши навіть піднятися. Непереможна кіннота литовського князя-гетьмана була розгромлена. Та на козацтво насувалася грізна небезпека з запілля.

З Брагина верталися кінні корпуси Смольського, Коморовського і Павловского, у силі до чотирьох тисяч коней. Павловский прибув до Брагина з Річиці по Хойницькому шляху перед самим виступом. Не вислідивши козацьких сил в околицях Брагина, корпуси вертали до головної армії. Здалеку ще, почувши гук гармат, корпуси прискорили марш, перелісками зручно оминаючи козацький табор, і несподівано обрушилися на ліве козацьке крило, у хвилі, коли козацькі сотні заганяли розбиту литовську кінноту у Лоївку.

Слабі Чорнобильський і Брагинський полки не витримали удару з двох боків: з фронту на них знову обрушилися свіжі полки Гротизіуса, Курбского, Мелешка, сотні Гонсевского і Нольда. Козацька армія вмить розірвалася на частини. Суцільний фронт лівого крила розгромлено. Потворилися поокремі острівки козацького опору, але вони один по одному зникали у повенні литовської сили...

Ось розлучливо відбувається гурт козаків з брагинським полковником. На них насіло вчетверо більше ворогів. Гарячий полковник Голота рубає з плеча важким, на литвинах здобутим палашом. З ним рядом буються козаки, крок за кроком відсуваючись до річки. Один по одномупадають з коней порубані. Здичавілі від крові коні вириваються з литовського перстеня, волочать по землі конячих їздців, не вспівших виняти ногу зо стремена, волочать доти, поки якась мушкетна куля не звалить їх. Падають з передсмертним квилінням на своїх господарів, мішається козацька і кінська кров, наче вияв посмертного побратимства.

Гурт розтоплюється на очах під ударами. Одним з останніх падає Голота. А по лежачим носяться, тратують їх литовські їздці. Завертають, хижим оком кровожера

відшукують недобитків і вже летять на них з піднятими важкими палашами. Оподалік пробивається до перелісків старий Панькевич. Голосно викрикує ще уцілівшим пробитися до лісу. Тисне коня самий, у всі сторони увихаючись від насідаючих драконів. Ще сотня-півтори скоків — і переліски, рятунок, бодай хвилева передишко.

Там і сам пробиваються гуртом і поодинці, почувши його команду козаки. Ale їм на переріз жene Смольський з добірними сотнями панцирних. Зчиняється останній бій. Падають литвини, встиляють полонину трупом козаки. До старого полковника підсакають лянсенери. Мент і чорнобильський полковник прошитий списами висне в повітрі й летить, кинений під ноги коня ротмістра Смольського.

Мало кому пощастилося добитись перелісків у горішній частині Лоївки. I в лісі не було рятунку ні передишкі. На них кинено свіжі литовські частини. Завзято відбивалися недобитки, та до пів години і там все стихло. Полягло півтретя козацьких полків — уесь Чорнобильський, уесь Брагинський і більша частина Овруцького. Полягли усі старшини. Кілька-десять тільки душ, лекше поранених захоплено в полон для допитів, і двох тільки старшин — полкового писаря Овруцького полку Івана Невмерицького⁵⁰) й сотенного писаря тогож полку Миколу Бруяку, молодшого полковникового брата. До десятої години на місці лівого крила української кінної армії лежали всуміш тисячі трупів обох воюючих сторін. Нахливувші отари челяди й чиншовиків підбирали скрізь по полонині розкидану зброю, обдирали мертвих козаків, прошивали ратищем, або прострілювали з пистолів ще живих, поранених і конаючих.

Частина Овруцького полку, в початку нападу литовських корпусів з запілля, заступила собою слабші лави поліських полків і тим засудила себе на спільну з ними долю — цілковиту загладу. Перші сотні овручан, силою зверх тисячі їздців, спільно з Київським полком відбили литов-

⁵⁰ Становище полкового писаря відповідало теперішньому начальникові штабу; сотенного — полковому адютантові.

ський напад з запілля. Розділивши силу на опір з обох сторін — збили литовські корпуси, загнавши за брагинський шлях. Повторні атаки з запілля литвинам спричинили значні страти, а козацьких лав з місця не зрушили. Тоді повів атаку всією кіннотою самий Радзивіл з північного сходу. З півдневого сходу рушили ще раз корпуси Коморовського, Павловського і Смольського. А з заходу й півночі відкрила огонь між тим перешовша греблю за Лоївку піхота. Під натиском залізних полків праве крило козацької армії відступило на південний схід — до лісу над Дніпром.

Грізно й відважно відходили козаки. Ні огонь піхоти, ні шалені наскоки райтарів лав козацьких не могли розірвати. Відійшовши до лісу, не далі пів верстви від Лоївки козацтво з трупів коней і своїх вбитих товаришів швидко будувало охоронний вал. Тут вирішив Кричевський боротись до останнього чоловіка, трупом своїм недопустити ворога у межі України.

Литовський князь-гетьман таким маневром козацтва був заскочений. Не здав, що діяти. Поставив усе військо у бойовий порядок й вичікував від козаків зачіпки. Бій зовсім перервався. Ворогів ділила невелика, трупами усіяна полонина. Козацтво будувало вали, а вся литовська армія стояла в бойовій готовості і... дивилася. Минала десята година.

Вже по десятій від полковника Оттенгавзена з над Сожі пригнав гінець. Німецький полковник повідомляв, що полк Подобайла переправляється через Дніпро. Розпорядившись ще половині позіставших над Сожею частин — переправитись на правий беріг Дніпра вище Лоївки, а стражнику Мирському атакувати засіки Кричевського в лісі, — Радзивіл з частинами полковника Гандсгофа кинувся до Дніпра на зустріч чернигівцям.

XVIII.

Рейд української кінної армії у литовському запіллі дав змогу чернигівцям спокійніше загоювати свої рани. Несподіваний відступ литовських військ за Дніпро козаків зачудував. Думали зпочатку, чи не підступ це грізного литовського князя. Першого дня і наступної ночі всі віжидали подій у бойовому поготівлі. Не було й мови про відпровадження у спокійніші місця поранених, а їх назбиралося до двох соток. Менші рани чернигівці заліплювали замішкою з землі і стрільного пороху, слиною змочених, інші — хто мав хоч кавалок хліба — заліплювали пережуваним, добре слиною звогченим мякишем. І помагало. Рана засихала, за пару днів затягалась струпом. Аж третього дня тяжко ранених відпровадили у Чернігів — за 60 верств — до черців.

Поранений полковник Подобайло команди не здав. У день розіздив по козацьких становищах, а ночами гарячкував. Тільки близче окруження знало про його поранення.

Пересування литовських військ козацтво бачило здаля. Чуло гамір і рух табору — здогадувалося, що литвини скріплюють свої становища на випадок атаки наказним гетьманом. Розповсюдилися між козацтвом чутки про атаку Річиці, бачили, зрештою, дими у тому напрямі. Перевірити чуток козаки не могли, та все ж підбодрилися. Козаків литвини не займали. Час до часу тільки зривалася рідка стрілянина над ріками. Де перебувала козацька армія — не знали ні козаки ні полковник. Несли своє завдання й дожидали дальнього розвитку подій.

Вночі, на 31. липня, козацтво заворушилось. Наказний гетьман з армією стояв у трьох верствах від позицій чернигівців. Одержані наказ сотники й отамани вночі вибрали краще озброєних і досвідніших козаків до перевезення через Дніпро. Команду над десантною частиною Чернігівського полку взяв сотник Микола Горностай, в заступництві Подобайла. Горностаєвими заступниками призначено городових сотників — Сосницького Василя

Шелеста, Седнівського Яська Трухомовку, та сотника Антона Марка. В ночіж підтягнули козаки над Дніпро заховані човни. Ждали наступного вечора.

Проминула ніч. Сонце піднялося, як у ранній обід. Почекули зразу чернigівці якісь крики у литовському таборі. заграли далі сурми, роги. А трохи згодом піднялася шалена мушкетна стрілянина, загрохотала артилерія по комусь, незнаному. І на укріплення чернigівців посипалися стрільна, але недоцільні, розчислені на застрашення, а не спричинення страт. Видно литовська армія зчепилася врешті з ворогом, а ворогом тим могли бути тільки козацькі полки. Зрозумів полковник Подобайло, що сталося щось неперебачене, і те щось, унеможливило наказному гетьманови чекати наступної ночі. Не знав тільки, чи бій розпочали всі козацькі полки, чи якася їх частина. Як би не було — рішив чернigівський полковник переправу. На випадок коли бій затягнувся — наказав оставшій половині свого полку виділити ще півтори тисячі на скріплення десанту.

Під гук гармат і відгомін бою два десятки невеликих човнів швидко перетинали Дніпрову бистрину, ворогом незаважені. Перша черга притайлася під кручею над Дніпром. Мінут за двадцять знову підплило з півтори сотки козаків. Поки литвини над Сожею оглянулися, поки Оттенгавзенові гінці добралися до Радзивила, — коло двох тисяч чернigівців опинилося на литовському березі. Число їх все збільшувалося. Та бій з головною козацькою силою вже був вирішений. Ліве козацьке крило не існувало, а праве з лісу стримувало атаки литвинів. Чернigівців відділювала від козацького правого крила багнista Лойка і лави бездійної литовської кінноти. Однак, про вислід бою чернigівці не знали. Збитою лавою, на бігу обстрілюючи зустрічні невеликі ворожі частини, кинулися вони просто на табор.

Удар чернigівців приняла на себе литовська артилерія. Частин піхоти чи кінноти в таборі не було. Не було й так багато челяди. Стройові частини оперували проти козацтва, а челядь грабувала за Лойкою побитих і ранених. Артилерія зустрінула наступ огнем. Випустила одну

чергу стрілів, а на другу не стало часу: чернигівці перескочили вали, добігали до возів. Коло возів счинився бій холодною зброєю. Вискаючи на вози — козаки торопчили надбігаючих гармашів важкими мушкетами, кололи захопленими в бою короткими списами, пороли ножами. Ті, кому зброю з рук вибіто, зчеплювалися у смертельних обіймах з ворогом, душили один одного за горло, обоевалися під ноги товаришів і там знаходили собі кінець. Слабші чисельно гармаші почали подаватися.

Але з заходу летіли на відсіч табору кінні частини Жаспера, Больта, Роппа, Монтгомері й Виберга. З півдня надбігав з райтарським полком Гандсгофа князь Януш. З північного сходу, від Дніпра, зчепилася з свіжоприбуваючими сотнями чернигівців німецька піхота Тизенгавзена 2-го. По березі посувався з полком довговязий Донавай, намірявшись захопити козацькі човни і звідтам чернигівців нищити. Під шаленими ударами з усіх сторін чернигівці зломалися. Відступили в кут, на спливі Лоївки й Дніпра, залишаючи сотки трупів по шляху відступу. За всяку ціну старалися добитись до човнів, та човнами опанував вже Донавай. Відходити не було куди. Зрозумівши безвихідність становища чернигівці дорожче продавали своє життя. Це не був бій, а звичайна масакра збитих на малому просторі людей. Сотками гинули козаки, та все ще огризалися. Ось впав поранений майор Больт, голіруч стягнено з коней закованих в сталь сотників Подлецького й Мелешка. Та впав з козацького боку з відрубаною головою сотник Шелест, топтано важкими кіньми сотника Марка, на сотника Трухомовку навалилося десяток ліших німців. Відбивався сотник кілька разів, спритно вихопився з ворожого перстеня, аж впав через труп спіткнувшись. Тут на нього навалилися й скрутили руки. Сотник стародубський, Левкович, з гуртом козаків пробивався до Дніпра. Туди ж прямував з над Лоївки сотник Горностай. Добився вже до самого спливу рік, і впав поцілений кулею просто у вир. Бій закінчився. Не менш двох тисяч козацьких трупів залишилося на побоєвищі під литовським табором. Не менш загинуло й литвинів.

Чернигівські недобитки з високої кручі кидалися у

Дніпро. Німецька піхота обсадила беріг й без жалю обстрілювала безоборонних, що боролися з бистриною. Широка ріка вкрилася виринаючими понад воду головами недобитків. А з берега німці розстрілювали їх на вибір. Падав стріл — і голова зникала з поверхні, вода довкола закрашувалася кровю. Йшли на дно без крику, без благань рятунку. Де не де ще боролися з хвилями живі козаки. Багато козацьких жить проликнув старий Дніпро, багато козацької крові поніс у Чорне море.

Несповна лише трьом соткам чернігівців вдалося добитися до свого берега. В полон попало трьох лише — два козаки і сотник Трухомовка. З козацьких валів відкрили були вогонь по литовській піхоті з метою недобитків сяк так охоронити. Мушкетні стріли не спричинили литвинам ніякої шкоди: козацькі кулі тратили силу на далеку відстань.

Поки Радзивил розправлявся з десантом Чернігівського полку, стражник великого князівства, Мирский, два рази пробував атакувати козацькі засіки. Півкругом, в обхват засік рушили полки. Засіки не подавали ознак життя, так начеб зовсім опустіли. Підіхали близче і, зустрінуті густою мушкетною стріляниною — відхлинули назад, на попередні становища. Та не всі. Перед засіками знайшла вічний спочинок не одна сотка литовського лицарства. Розюшений невдачею Мирский забув про свою обережність. Вганяв здовж лав, спонукував до повторної атаки, кричав і лаявся. Неохочо полки знов рушили. На страти не зважали, по совісти старалися заслужити похвалу й ласкаве слово могутного князя-гетьмана. І вдруге відхлинули, не витримавши козацького огню. Стояли далі в лавах похмурі, кляли вже в думках завзятого ворога і свого зверхника. Зближався південь.

Звичайно так буває, що поряд з посвятою, великою самопожертвою, десь у темному закутку причаїться і чорна зрада. Знайшлася вона і в козацьких засіках у особі покозаченого шляхтича Київського полку Скриньского.⁵¹⁾ Чи то зневіра в успіх козацької справи, чи страх за своє

⁵¹⁾ З усією правдоподібністю предок польських графів Скшиньских.

життя, чи бажання прислужитися могутному князю-гетьману Литви й Білорусі, а може все те потрохи, — вигнали Скрипинського з козацьких засік у часі другої атаки Мирского. Його швидко схопили драгони. З Мирским говорити не схотів, начеб вагався, а попрохав відпровадити його до Радзивила. Але Радзивил надіхав самий по розгромі чернігівців. Шляхтич повідомив князя, що “на поміч тому зраднику Кричевському надтягає табор з чотирма гарматами й кількома сотками перемученої походами піхоти”.⁵²⁾ За кілька хвиль назустріч надходячому тaborови летіли райтари, драгони, гусари, татари й лісові козаки. За кіннотою бігли сотки лужних челядників у надії обловитися грабунком. Полк піхоти засів у засідку попри Брагинський шлях, у перелісках.

Козацький табор посувався занадто поволи. Попереду йшло пару сот піших козаків, за ними по шляху посувалося до тридцять возів, тягнених перемученими кіньми. Гарматки везено посеред обозу також на возах. Прикривало табор з запілля з сотка піших без мушкетів, з косами замісць шабель. З обох боків шляху посипалися на обоз мушкетні кулі, зпереду чвалом зближувалася литовська кіннота. Першими стрілами перебито коней і табор мусів стати без всякого укриття. Огонь ворожої піхоти загнав козаків між вози. Зрідка відстрілювались, загреміли навіть козацькі гарматки, озвалися раз другий, а далі нічим було стріляти. Тоді влучним огнем засипали литовські гармати. Уцілівші коні від жаху погнали на осліп у ріжні сторони, волочучи і перекидаючи вози. Табор розірвався, а в прориви вгналися райтари Тизенгавзена. Козаки кинулися вrozтіч. За кільканадцять хвиль погинули всі до одного.

Грабувати обоз надбігла челядь та грабувати властиво не було що. Крім устарілих мушкетів побитих литвино захопили в обозі трохи живности. Жадних інших запасів, крім двох бочівок пороху й куль табор не мав. Челядь шакалями розсипалася по шляху добиваючи пора-

⁵²⁾ Зо звідомлення до преси німця — участника бою.

нених оборонців, здираючи з мертвих все, що мало хоч будь яку вартість.

Ніхто не бачив, як заносилося було хуртовиною на літвинів. З засік вискочили на гук бою кінні козацькі сотні на чолі з'наказним гетьманом. Сотні доскочили до німецької засідки, розпорошили її. Вискочивши на шлях, побачили, що в таборі господарюють вже райтари і челядь. Швидко повернули назад у засіки. Знов все стихло. І лише зойки й стогони недобитих здіймалися вгору до палючого липневого сонця, та скрізь над побоєвищем носилося з переразливим кряканням гайвороння, вибираючи жертви на поживу. Стаями осідало на побитих, видовбувало очі, що годину щойно тому дивилися на світ Божий.

XIX.

Кріавий день 31. липня розвязки українсько-литовському питанню не приніс. Зажерти бої не дали литовцям сподіваної перемоги над “хамством”. Обі ворожі сторони залишилися на своїх вихідних становищах. Армія українська понесла страшні втрати, але закріпившись у лісі і не думала своїх останніх позицій опускати. За Дніпром по давному стояв Чернігівський полк, — хоча й на половину змалівши, — у своїх укріпленнях. А перед ними, готова до бою на два фронти стояла литовська армія, надто також змаліла, втративши 35—40 людей на кожну сотню свого складу, втративши четвертину старшин. Плян Радзивила не вдався: він не зміг без порівнання слабшого ворога не то знищити, але не зміг навіть відкинути зо свого шляху. Ворог той, як заглибився на цілу сотню кільометрів на територію великого князівства литовського, так на своїх місцях і зістався. Сталося так, як передбачував наказний гетьман. Козацтво “погралося” з литвинами, погралося так, що литовську армію обезкровило.

В козацьких засіках йшла безнастанна праця, а литовське військо вишикувавшись у бойове поготівля — мовчки тій праці приглядалося. Ліве литовське крило творили польсько-мадярські баталіони; німецькі піші полки й вся артилерія — центр, на правому крилі спішена кіннота Донавая. Частину піхоти й кінноти залишено за Лоївкою боронити табор, а частину вислано над самий Дніпро, на випадок нових несподіванок з боку полковника Подобайла. Минали години, день хилився до вечора, але ні одна сторона не виявила будь якої бойової акції.

Над вечір зачіпну акцію розпочали козаки. Вискочили з засік козацькі сотні, швидко вставились у бойовий лад для атаки, та зустрінули такий же лад вишикованої півколом, в обхват козацьких позицій, армії Радзивила. Литовський стан заворушився. Почалася мушкетна перестрілка, кіннота всіла на коні. Козацтво знато, що шаблями панцирному війську нічого не вдіє й вернуло у засіки.

І вже в четверте того дня все затихло. І колиб не тисячі перемішаних людських і кінських трупів на полях — ніщо й не нагадувалоб про кріаву боротьбу.

Не вияснене положення воюючих сторін князя-гетьмана у найвищій мірі дратувало. Надходила ніч. Під прикриттям темряви завзятий ворог міг піднести литовській армії багато карколомних несподіванок. І Радзивил рішив до того недопустити, — ще перед настанням ночі атакувати козацтво всіми своїми силами. Литовські полки і вся артилерія вирушили проти козацьких засік на останній бій. Тільки дві хоругви залишено стежити за задніпрянськими позиціями полковника Подобайла, а п'ятью гарматам наказано обстрілювати безперестанно козацькі вали. Перед заходом сонця почався останній бій. Хмара литовських полків рушила на засікі. Звідти знов привитали їх влучним мушкетним огнем. І цей останній бій тягнувся не довго. Литовські полки понесли страшні втрати, та не вдалося їм до засік доступити. Радзивил кидав у бій все нові полки, на зміну розгромлених, нові лави піхоти і кінноти переступали завалену литовськими трупами полонину, п'ятьдесят п'ять гармат громило козацькі засіки даремно. У бою погинули найкращі Радзивилові офіцери — командант гусарів Криштоф Котовський, полковник Райнгольд Тизенгаузен, Ропп, Віхман, Пшипковський, Болт, Юшкевич і всі молодші старшини з полків Донавая. Піхота вистріляла всі набої, на всю артилерію зісталося всього дві бочки пороху. Все це зсумувавши — Радзивил наказав штурм припинити. Сила литовської армії в нівець була вичерpanа. Наказано її відійти в табор, під прикриття Лоївки й возів. Радзивил не наважився залишити за Лоївкою навіть чат. Непевний, наказав запалити поблизькі стоги сіна, дооколичні хутори. До Річиці вислав сильний розізд з наказом всім литовським частинам, залишивши у замкови тільки дві хоругви, форсовним маршом вирушити під Лоїв на сполучку з литовською армією. Всю ніч у литовському таборі йшли наради, щож далі діяти?

Зібралися у намет князя уцілілі вищі старшини. Не було це недавнє блискуче, бундючне лицарство, у золотом

і сріблом вкритих панцирях, легковажуче ворожу відвагу. Приходили з задимленими брудними обличчами, з перевязаними головами, штигулькаючи. Чури ввели пораненого у ногу воєводу Стецкевича, увійшов з рукою на перевязці пинський маршалок Єльский, ввели пораненого кулею у плече Донавая. Це було зборище калік, інвалідів. Рідко кстрому старшині пощастило уникнути козацьких дарунків.

Ні один зо старшин не починав мови про дальший похід на Київ чи Лівобережжа. Суворі німецькі старшини не наважувалися також вже з грізним ворогом більше зачіпатися. Один по одному зголошували князеви понесені їх частинами страти і все сумніше хилилася до долу голова перемученого князя по кожному зголосенню. Багато було тих страт! З окремих піших баталіонів Юшкевича, Подлецького, Мелешка — залишилося пів сотки вояків. З полків Абрамовича і Єльского набралось уцілівших на сформовання баталіону. Німецькі піші полки змаліли на половину. Найменше потерпіли польські окремі баталіони, що виrivатися наперед не любили, пізнавши з ким мають діло, а все трималися сильнішого й більш відважного сусіда. Але й вони втратили четвертину складу у наскоках козацької кінноти.

Не краще вийшла й кіннота. Райтари Тизенгаузена і пікінерний кінний дивізіон переформувалися у трохи великих окремі ескадрони. Драгонські полки Донавая, Ропа і Жаспера втратили всіх страшин на чолі з Ропом і 55—60 драгонів на кожну сотку. Литовські драгонські і лянснерні полки змаліли також на половину. Від чотирьох окремих ескадронів зісталася горстка. Потерпіли і надвірні хоругви гусарські литовських вельмож, самого князя-гетьмана і його брата Богуслава, хоча Радзивил гвардію шанував, давав їй менш небезпечні доручення. Не уникла важких втрат і артилерія, а навіть невоювнича челядь.

Зсумувавши приблизно втрати Радзивил зжахнувся. Не менш сімох тисяч полягло на лівських полях, а ворог по давному стоїть на своїх становищах. Коли додати втрати перших боїв, втрати кінноти в Бабиці і Холмці, то тиж-

день цей надовго підтяв збройну міць великого князівства литовського, незмиваємою ганьбою впаде на його голову. Похнюлися достойники князівства, не находили слів, чим князя розважити. Як і все у критичних хвилях, забрали голос воєнні фахівці, наняті чужоземні старшини. Переговоривши між собою, доручили найстаршому віком і рангою Донаваєві промовляти в імені їх всіх:

— Княжа високосте! — говорив Донавай. — Сумувати над великими втратами не вояцька справа. Вояк іде в бій на все приготований і на втрату власного життя. Нема слів, втрати наші надто важкі. Але ворог поніс втрати без поринання більші. Він слабо озброєний, не мав гармат, козацтво уbrane у свити й сорочки, без единого панциря, чи хочаб дротянки. Коли від козацьких ударів падало наше опанцироване вояцтво, то вскількиж більше впало від ударів наших неопанциреного козацтва. Скільки погинуло відогню нашої артилерії? Козацьких трупів на побоєвищах вправді менше від наших, але ще не знаємо ми, скільки погинуло їх у їхніх укріпленнях, скільки поніс їх Дніпро... А загальної козацької сили ми не знаємо. Можливо горстки козацтва залишилося тільки в укріпленнях. Моя думка — що козацтво ми всеж перемогли.

—Щож ти радиш, мосці полковнику? — перебив Коморовский-батько.

— Рада моя і моїх старшин ясна і коротка. На рано ще раз атакувати засіки всіми силами, якими розпоряджуємо.

— І знов відходити, понісши даремно більші ще страти? — спитав обережний Мирский.

— Великих втрат не буде, — запевняв Донавай. — Козацтво не має багато амуніції. Адже обоз їх до них не дійшов. Та й в обозі амуніції не шмат було.

— Хтож то знає, скільки козацтва перед боєм було? Може вдвоє, або й втроє більше від нас, — висловив сумнів Єльский.

— Легко можемо переконатися. Маємо полонених козацьких старшин і перебіжчика. Допитати їх. Не скажуть по добрій волі, то на тортурах скажуть.

Мирский вийшов. Через кілька хвилин вернувся зо Скриньским, що мабуть сидів під сторожею десь поблизу. Увійшов білявий, добре власений малий чоловічина у козацькому вбранні. Перед Радзивилом упав на коліна й шанобливо піdnіс до уст полу княжого кунтуша. Мирський вже певно його попередив, за чим його потребують, бо Скриньский не встаючи з колін несміло вимовив:

— До послуг вашої ясновельможності, найяснійший князю. Приказуй, що знати бажає ваша княжа милість?

Князь не звертав на Скриньского ніякої уваги і не відзвався. Допитувати взявся обізний Коморовский.

— Розповід' ж нам, ваш мосць, все, що про козацтво знаєш. Злого нічого тобі не вдіємо.

— З щирої душі, ваша вельможноте! Як на святій сповіди.

І Скриньский виговорив все, що знат про козацькі сили. Литовські достойники, сам Радзивил і німецькі старшини слухали його уважно, обчислюючи сили полків, озброєння, недосвідність козацтва з поліських полків, малі запаси амуніції. Чим далі говорив перекінчик, тим у головах всіх ставало ясніше. Порозуміли вони, що литовська армія в початку бою силу козацьку перевищувала чисельно вдвое. І в козацьких засіках може бути не більше тисячі, нехай півтори, козаків, вирішивших держатись до останнього. Литовські полки, хоч і які понесли втрати, тепер перевищують ворога втроє — в четверо, а може ще більше.

Не міг сказати Скриньский, як швидко може прийти обіцяна допомога від Хмельницького, ні про силу Чернігівського полку за Дніпром. Не довіряти його словам не мали причини, адже він перебіг добровільно і зразуж прислужився литовській армії вчасним повідомленням про підхід козацького табору. Однак допомога від Хмельницького могла надійти кожного дня, навіть години, тожтратити зайвий час не було доцільно.

Нарада вирішила атакувати козацькі недобитки чуть світ, першого серпня. В таборі запалали огні, розносилися веселі викрики. Близькавкою по всьому таборі рознеслася

вістка про перемогу, якій перед хвилинами сам князь не вірив. Два плебани перед княжим наметом служили молебен. В нічному повітрі розносилося тисячголосе “Te Deum laudamus” (Тебе Бога хвалимо). Упавши навколошки захоплено співали всі: католики, кальвиністи й православні. Дякували Тому, Хто забороняє вбивати, гостро осужував усяке панування людини над людиною і дякували за те, що дозволив Він знищити як можна лиш більше людей.

Плебани молилися, а тут же, недалеко в кутку табору, під спів подяки Богови лилася свіжа людська кров: відрубували голови полоненим кільком десяткам козаків.

ХХ.

Цілоденні бої вождя збройних сил північної України переводив персонально. Зявлявся все там, де найгустіше сипались кулі, де смерть клала свої покоси густіше. Но-сився по передпіллі, начебто небезпеки шукаючи, зорко оглядав поля бою, ні разу не спізнившись з рішенням, голосно викрикуючи команду. Все і всуди був в перших рядах козацьких лав. Коло його трималися його друзі-співратники — Остап Пішко і Шапко-Хотольський. Дораджували йому відіхнати за козацькі лави, адже місце його, команданта збройних сил, не в передніх лавах, а за безпечним прикриттям, у віддалі, звідки він спокійніше міг би оглядати поле бою, видавати розпорядження. Доводили, що його смерть чи хочби поранення спричинить розгром козацтва, відкриє ворогові вільний шлях до серця України. На доводи ті наказний гетьман відповідав коротко:

— Мое місце там, де стою. Видніше і все козацтво, тай ворог все на очах. Не вчився я від небезпеки ховатися. А куля і в запіллі знайти може.

Перший кидався у гущу ворожих лав. В досвідних руках звивалася шабля. Ворожі лави розривалися, один по одному падали райтари, гусари і панцирні. І вже з ворожих лав летів до козаків голосний наказ:

— За мною, козацтво! За мною!

І козацтво з подвоєним завзяттям натискало на ворога, бачучи свого вожда у небезпеці ворожого окруження. Про смерть ніхто й не думав. Вихоплювала вона жертви з козацьких рядів несподівано, неспостережено. Віра в свого вожда нестримно гнала козацькі полки до перемоги. Але завелика, заміцна була ворожа сила, і тій силі мусіли улягти козацькі полки. На лоївських полях смерть наклада широкі й довгі покоси. І козацтво відступило у захист вікових придинпрових лісів.

Втомилася від праці й сама смерть. Вшанувала непереможних, і тих, що перемогу хотіли здобути. Відійшла

на інше поле, довершити свій збір там. Відобрала життя тисячам і повернула.

Небагато знайшлося щасливих під захистом лісу. Попріділи наполовину сотні київців, ще більш поріділи Овруцькі добірні сотні. Багато, багато шляхетських душ пішло до престолу Відвічного Судді. Ще більше пішло душ козацьких. І одні й другі повстали проти неправди і насилия, повстали не для підбою, завоювання, грабунку, а в обороні своїх прав, прав свого народу і близьких. І Вічний Суддя прийме їх, як дітей батько. Бо не йшли вони проти Його законів, а душі свої положили за близьких своїх.

А живі їх побратими з їхніх тіл будували собі останній захист. Від дерева до дерева прогалини заповнено трупами, один на одного їх уклавши. З повалених гилястих стовбурів повстала засіка. За нею стіна людських і кінських тіл, що й по смерти своїй козацтву ще служили. Раз і другий ткнувся був гордий литовський вельможа, Мирский і захехав думку засіками опанувати.

Думало козацтво перепочити, перевязати як будь свої рани. Думало подихати прохолодою ночі після спеки гарячого дня. Аж заходяче сонце ще раз закрило чорною хмарою залізні литовські полки. Загриміли литовські гармати, град стрілень укрив козацькі засіки. З тріском ламалися столітні, стрільнами перебиті дерева, падали й торощили кости нечисленним оборонцям, гиляками прибивали до землі лежачих поранених, пробивши тіло глибоко забивались у землю. І глибоко спливала у землю гаряча кров козацька. Наче у запоруку прийдешному, щоб знали всі покоління, що земля та свята, насичена козацькою кровю, удобрена козацькими тілами. Насунуло неминуче — останній бій.

Не стало вже у засіках ніякого поділу. Не було вже ким командувати. Кожний бився сам за себе. Побіч невідомого козака стояв з мушкетом сотник, полковник. З гуртком невідомих стояв наказний гетьман. Поранені набивали мушкети. У часах слави і перемог, так і тепер, у останньому бою єднала їх всіх одна думка і одне бажання — недопустити ворога у межі України, виправдати довірія надане їх товаришами, там, на даліких Галицьких полях,

виконати завдання на них наложене гетьманом України і народом. Погинути і тілами своїми шлях ворогови загородити.

Ворожий огонь змагався. Все більш і більш козаків переставало стріляти. Ворожі кулі густіше пролітали по засіці, цокалися у дерева, відбивалися й летіли далі шукати жертви. Оборонців засік по груди закривала стіна трупів. Поранених тому було мало. Поціленій в голову чи груди козак схиляв лише голову й зістався стояти так, як стояв живим, спершись на стіну мертвих побратимів, не випустивши з холодіючих рук спрямованого на ворога мушкета. Замовк старий покозачений шляхтич, овруцький полковник Іван Бруяка; в око вгодила йому литовська куля. Поник головою поціленій у груди його швагер і побратим, молодий сотник першої сотні, Михайло Овруцький-Швабе; забагато висунувся він над стіну, мірячи якогось ворожого достойника, згинув сам з смертельним оловом в грудях, з поціленім ним литовським вельможею одночасно. Погинули нечисленні козацькі старшини, гинули оборонці козаки. Надходила неминуча смерть.

Обіч наказного гетьмана звалився поціленій гарматним ядром сотник Федір Шапко-Хотольський, гетьманів приятель і прибічник. Молодому, повному сили й життя синові поважного войського вітебського відорвало обі ноги. Відорвало стрільно, забите у гарматне дуло може кимось з його близької рідні і ним виміряне.

Аж ось і наказний гетьман відчув пекучий біль коло серця. Вхопився за груди й почув що мліє. Одежу залляла гаряча шляхетна кров. Сперся на трупи і з зусиллям вихлився, щоб в останнє поглянути, як далеко ще ворог. У цей мент друга ворожа куля впилася в обличча, під праве око, пробила шию й впала безсило. А на неї впало обважнє тіло непритомного козацького вожда.

Вістка про смерть гетьмана рознеслася між нечисленними оборонцями у тій хвилі. І зразу у всіх опустилися руки. Поглядали в глиб лісу, де залишено попривязуваних козацьких коней. Не стало того, хто давав їм наказ і розпорядок і зразуж почули себе осиротілими, безрадними.

Душі опановував жах смерти. Здавалося, все вже втрачено і виходу для козацтва нема.

Та почулися розважні слова наказу. То полковник Пішко заспокоював козацтво, повідомляв, що він, в імені наказного гетьмана перебирає команду і відповіальність за дальшу долю козацтва і дальший спротив. І козацтву полекшало на душах.

Темніло. Армія Радзивила у сутінках забралася за Лоївку. Ще наказний гетьман самий доглянув змалілі літовські ряди, горби трупів. Віdstупу литвинів козацтво не завважило, у перший мент, та й не було вже чим стріляти.

У темряві недобитки стягнулися ближче до місця, де лежав наказний гетьман. Тихо звенів голос полковника, запевнюючого про недалеку вже допомогу від гетьмана з заходу. Сумніви і страх перед страшним завтра ущухли. А полковник Пішко запевняв далі. Казав, що ворог не важиться засік у друге атакувати, занадто великі страти поніс він у останньому бою. Коли ж би інакшого виходу не було, то він лісами виведе козацтво за Прияп'ять, до Чорнобиля. Мусить, однак, повідомити полковника Подобайла. Не лишатиж його ворогови на поталу.

Наче у південній запевненій полковника Пішка за Лоївкою занялися огні. То літовська армія у страху перед козацьким нічним нападом запалила стоги сіна й хати.

Козаки з засік оглядали околицю, сподіваючись побачити літовську сторожу. Але нікого не доглянули. Обережно вийшли з засік, дійшли до місця, звідки літовська армія вела останній, вечірний бій, назбирили трохи пороху й куль у забитих і верталися, так нікого й не бачивши. Сказали полковникові Пішкові.

Над залиним кровю тілом козацького вожда у відблиску пожежі тінями схилилося козацтво. Радилися — поховати його тут, у нездобутих ворогом засіках, чи відправити у Київ, де поховають його під мурами Софії з почестями, ним більше від кого не було іншого заслуженими? Забрати наказного гетьмана від поляглого козацтва велику заподіялоб кривду. Разом билися й погинули —

разом і спочивають — вирішили. Скрізь бо українська земля свята, скрізь поливалася кровю своїх дітей вже від віків.

Наказний гетьман несподівано застогнав. Ще нижче схилилися жалем оповиті смутні обличча суворих бойців. Суятилися, грубим полотном завязали його рани. Ледви помітним рухом руки поманив гетьман до себе полковника. Пішко схилився, щоб краще чути. Сильним, на диво, голосом видав вождь свій останній наказ: — недобиткам козацьким засіки залишити. Полковнику Пішкови доручив довести іх до Чорнобиля, під прикриттям Припяті, стримувати можливий ворожий наступ. Сумно виходили з засік козаки. Живі виходили, а борснити козацьких засік позіставили мерців.

Спорудили, з натягнутих крізь рукави на мушкети сіряків, двоє ношей, положили пораненого наказного гетьмана й сотника Шапко-Хотольського і понесли. Шукали більше поранених та ніхто вже не жив. Залитими кровю очима глянув Кричевський на полягле козацтво і жаль йому стало їх залишати. Застановив ноші, повторив ще раз полковникови Пішкови свій останній наказ, а себе наказав покинути. Обіч конав уже сотник Шапко-Хотольський. Полишило козацтво свого помираючого вожда й сумно поникши головами пішло виконувати останній його наказ. Всього пару сот їх вийшло з засік.

Цілу ніч бився наказний гетьман в гарячці, умлівав з болю, замерзав, а обіч нього лежала нездобута його твердиня. У недалекому ворожому таборі запалали огні, в повітрі розносився побожний спів молебнів, величний мотив пісні подяки. Під цей спів, у хвилях притомності у наказного гетьмана зроджувалося питання: — Чому ж все це так сталося?

І вважалося наказному гетьманови сумне майбутнє України. Чи його доля, лежачого ось тут, у лісі, з двома смертельними ранами, не є символом долі України? Він вмирає тут, а на рано могутній литовський князь підтягне з запілля свіжі сили й ніким не стримуваний рушить в Україну. Бачив палаючі міста й села, чув зойки й bla-

гання витяганих німецькими наємниками на наругу й неславу жінок, дівчат і недолітків, бачив Київ — відданий гордим князем на трьох-денний луп, поголовний морд усього живого. Пророчим відчуттям вмираючого пізнавав: для опікунів-сусідів України народу українського непотрібно. Потрібна українська земля, українська праця, села й міста українські, українські святині. Суворий бог війни каже завойовникови нищити все живе на своїму шляху, наче той біблійний Єгова, давним жидам наказуючий нищти і вбивати навіть немовлят. Бо не винищивши господарів землі не можна споживати овочів їх праці, багатств їх землі. Непереможний жах перед будуччиною охопив вмираючого. Потерпав не за себе, а за долю України. І в завмираючій свідомості яскраво роїлися малюнки будучого. Геніяльний розум і чule серце їх витворили. Ось Україна лучиться з одновірним народом, бо не може сама відбитись від насідаючих з усіх сторін ворогів, а ті одновірці спокійно ділять її з завойовником попередним. Війни й руїна. Грасують по Україні чужі орди, а ще гірше донощують свої. Знесилена й пошматована впадає Україна в довгий, тяжкий сон раба-невільника. Чи прокинеться коли, чи повстане? Рухатиметься у сні безвільна, власними силами не володіюча. Зриватиметься, рватиметься у вижину, щоб тим болючіше впасти. Віки проминуть, спідліють її діти, служитимуть всім, хто лиш у їх службі матиме потребу. По світах розлізуться, а на землі, насиченій кровю їх прадідів осяде зайд-чужинець. І наймитами жорстокого зайди, пана їх тіла й душі, стануть бруднодухі, мізерні нащадки великих предків. Чи не на вічно?

XXI.

1. серпня рано з литовського табору зза Лоївки першою виїхала хоругва ротмістра Смольского. В околиці царювала мертві тишина. Обережно, сподіючись козацької засідки, хоругва зближувалася до козацьких становищ і на велике здивовання застали їх пустими. Зараз же побігли гінці до табору, дано знати Радзивилови, що ворог виховзнувся за ніч з під табору. Князь вислав кінноту на чолі з стражником Миским — висвітлити місцевість. А за кіннотою посунули хмари лужної челяди — обдирати трупи.

Кіннота обіхала вали й подалася на південь, здовж Брагинського шляху. Челядь вскочила в засіки і тут побачила лише трупи. Шуліками накинулась вона на трупи, здирила закрівлену одіж, шукала грошей, забирала простишку козацьку зброю. Кожний челядник думав тільки про себе. Повставали суперечки і бійки над поділом одежі вбитих.

Мародери розсипалися по засіку і довший час не зважали на стогін, що долідав з лісу за засіком; думали, що це стогне хтось з поранених і врешті шукали, щоб його добити. Але в засіку добивати вже не було кого, а стогін не уставав. Челядники вискочили за засік і тут побачили на ношах наказного гетьмана й мертвого Шапко--Хотольського. Обох облутили до сорочки, непрітомному наказному гетьманови скрутили назад руки, накинули на плечі якусь драну кожушину і так понесли до литовського табору.

З усіх сторін, як розійшлася лих вістка про прибуття пораненого козацького вожда, збіглися старшини. Пригадувалися вмираючому самі, перечисляли спільно відбути колись походи й перемоги, нагадували про вірність королеви і Річипосполитії. І нагадували ті, що вічно бунтувалися проти того ж короля, що за незаплачення “жолду”⁵³,

⁵³ Вояцька заслуженіна, платня.

кидали військові ряди в обличчу ворожої на Річпосполиту навали. Проханнями й погрозами старалися видобути у наказного гетьмана відомості про пляни й задуми Хмельницького. Як лиж могли і вміли — старалися затроювати нечисельні години його життя. Вмираючий ніяких відомостей не дав. Він і не чув ні прохань, ні погроз. Більшу частину часу лежав у наметі непритомний.

Князь Радзивил наказав своїм лікарям вжити всіх заходів, щоб вмираючому продовжити бодай, коли не врятувати життя. Заходи успіху не мали. Наказний гетьман все частіше тратив притомність. У хвилях привернення свідомості говорив сам до себе:

— Стільки козацтва загинуло! Хібаж це жарт, тринадцять тисяч війська втратити?⁵⁴)

На настирливе домагання старшин сказав лише, що до тижня на північний фронт прибуде від Хмельницького тридцять тисяч козацтва і пятнадцять тисяч татар.

Першого ж дня зайшов до наказного гетьмана князь Радзивил. Вожди обох армій зустрінулися. Один триумфуючий, гордий, — другий понижений, безпомічний, однак непереможений. Ласкаво Радзивил докорів наказному гетьманові, що він забув свої попередні перед королем і Вітчиною заслуги, забув королівські милости, а перейшов з полком до бунтівників, ребелянтів. В гарячці, нею палений, Кричевський конав — “не чинів бунтівничих жаліючи, а над стратою війська боліючи.”⁵⁵)

Рідше й рідше вертав наказний гетьман до притомності. Сконав рано, 3. серпня 1649 року, на руках скатованого вже полоненого полкового писаря Овруцького козацького полку, шляхтича села Ліскинич — Івана Невмєрицького.

⁵⁴ Наш історик В. Липинський за польськими істориками написав, що Кричевський говорив не 13, а 30 тисяч і то у польській мові. Кричевський міг говорити це по польськи, а у цій мові 13 (тшинасцє) і 30 (тшидзесяцє) вимовляється майже однаково. Але і німецькі учасники бою і Радзивил у реляції пишуть однозгідно про 16 тисяч усього козацтва на північному фронті, а чейже Радзивил чисельності козацтва не зменшував би.

⁵⁵ З Записок учасника бою.

З пошани до геройчної відваги козацького війська і його вожда, наказав Радзивил своєму старшому інжинірови майорови Абрагаму Ван Вестервельту виготовити з помершого козацького вожда портрет, одинокий до нас дійшовший з перед трьох віків. Наказав викопати шіснадцять великих могил й поховати поляглих в боях козаків і вояків своєї армії. Висипано високі могили, а найвищу ту, де положено на вічний спочинок опізнаних козацьких старшин і наказного гетьмана України. Над могилами поставлено камінний хрест з викутим на нім написом: — KRZICZEVIUS COSACORUM REBELLIUM DUX — на памятку прийдешнім поколінням...

Виявив Радзивил свою ласку і до полонених козацьких старшин — Івана Невмерицького, Миколи Бруяки, та сотника Якова Трухомовки. Їх не посаджено, по заведеному звичаю на паль, а без зайніх мук відрубано голови й поховано з козацькими старшинами і гетьманом у одній могилі.

2-го й 3-го серпня Радзивил вислав розвідчі хоругви у всі сторони. Вони виявили, що козацькі недобитки спід Лоїва обсадили Чорнобиль. В козацьких руках зісталася Бабицька переправа через Припять. За Дніпром стояв на шляху завзятий Подобайло. Радзивил сподівався, що леда хвиля він одержить вістки про атаку міст у запіллі білоруськими повстанцями, підбуреними універсалами помершого козацького вожда. З хвили на хвилю могли надійти козацькі полки з заходу. Поповзли до того, хто зна ким розповсюджувані вістки, що польські полководці Андрій Фірлей і князь Ярема Вишневецький у Збаражі попали в козацький полон, що вся Галичина вже в руках Хмельницького і қозацькі полки нестримно посунули на Варшаву. Про похід на Київ на нарадах не піднималося вже й мови.

4. серпня вся литовська піхота й артилерія вирушили у Річицю. Під Лоєвом залишився князь з кіннотою й чотирнадцятьма меншими гарматами. Врешті, 10. серпня вирушила у Річицю й кіннота — з причини браку поживи і нестерпного смороду від гниючих кінських трупів та по-

топлених, що їх сотками почав викидати старий Дніпро.

У Річиці почалася спішна праця над її укріпленням. З Литви стягнено свіжі частини — полк князя Богуслава Радзивила — 600 кінних і 300 піших, полк воєводи Трокского — 1,200 піших, лісові козаки Служка — 200 кінних, хоругов ротмістра Бандомира — 200 кінних, сотня князя Сангушка — 100 піших, другий полк воєводи Смоленського — 600 піших і частини з чиншової шляхти. Все військо перебувало у бойовому поготівлі. Побудовано за місяць перший у Річиці міст через Дніпро й мостове укріплення на лівому дніпровому березі, від Гомеля⁵⁶), підвищено вали, охороняючі вихід з замку до мосту.

В початку вересня якийсь мозирський шляхтич надував виїхати у свій, вже втихомирений маєток за Припяттю. З під Бабиці завернув перестрашений, а прибувши до Річиці повідомив, що в Бабиці стоїть сімдесят-тисячна козацька армія і лаштується до переправи на литовський бік. Залогу і самого князя обхопила трівога. Під Бабицю вислано корпус Францевича на розвіді. Корпус поїхав, та замісць сімдесят-тисячної армії зустрінув одну людину — полковника Саміла Мужиловського, посла гетьмана Хмельницького до Радзивила. Мужиловський віз литовському князеві повідомлення про мир у Зборові.

Через два роки вибухла знов війна. Північним фронтом командували полковники — чернігівський Мартин Небаба і київський Антін Жданович. Оба вони здібностями, ні завзяттям вождам липневої війни 1649 року не дорівнювали. Небабу розгромлено в полі під Ришками, де він поляг самий, завзято відбиваючися від ворога, а Жданович залишив Київ ворогові на поталу. 25. липня 1651 року, князь Януш Радзивил заняв Київ і зруйнував. На заході — у тих же днях стався розгром козацьких військ під Берестечком. Славний Іван Богун урятував сам частину козацької армії і вибавив Україну від заглади.

Ще через рік литовський князь-гетьман став сватом

⁵⁶ Останки тих укріплень і мосту автор оглядав самий у 1922.

гетьмана Богдана Хмельницького, шурином його сина Тимоша. А ще через три роки під зверхність гетьмана України піддався князь Богуслав Радзивил. Учасник бою під Лоєвом — маршалок пинський Лукаш Єльський з усією поліською шляхтою присягнув Україні вічну вірність. Піддався і князь Януш, — він однаке вже не жив: на шість літ тільки пережив він наказного гетьмана України, Михайла Кричевського.

(Кінець).

Торонто, Онтаріо, Канада. 1938-1943 р.

Матеріал і памятки бою під Лоївом:

Реляція Радзивила королю Яну Казимиру; зізнання полонених козацьких старшин; реляція німецького старшини, правдоподібно майора Абрагама Ван Вестервельта; дописи у TEATRUM EUROPAEUM високого старшини, котрогось з німецьких генералів; голублени у палаатах Радзивилів у м. Несвіжу, праці капітана Криштофа Ейгірда; записи ігумена Калістрата, близьче незнаного; праці В. Липинського і Твардовського у польській мові; історична розвідка сотника Ол Переяславського "Лоїв" в українській мові.

**ЗАМОВЛЕННЯ НА “ЧОРНІ ХМАРИ ІЗЗА ПРИПЯТИ”
ВИСЛАЛИ ПЕРЕД ВИХОДОМ КНИЖКИ В СВІТ:**

Більші замовлення з опустом:

П. Дмитро Фодчук, Торонто, Онт., Книгарня “Просвіта” (Н. Хабаль), Торонто, Онт.

Книгарня П. Ткачука, Саскатун, Саск. Жіноче Т-во ім. Лесі Українки, Монреал, Квебек.

Вп. Григорій Янчак, Галіфакс, Нова Шкоція.

УКРАЇНСЬКА КНИГАРНЯ д. Фербеля в Едмонтоні, Алта.

Поодинчі замовлення:

МОНТРЕАЛ, КВЕБЕК: Пані К. Скавронська, Я. Ґабляк, А. Нарепеха, П. Наконечна, С. Шеремета, М. Стирко, Е. Вивірка, Ю. Войтишин, М. Чубрій, С. Каплун, Ю. Шустовська, С. Петрашек, К. Випрук, К. Пододворна, О. Федорик, К. Крисак, Т. Музика, Д. Небесний, І. Стечишин, А. Карпюк, І. Сербин, В. Сен'кус, Іл. Стечишин, Т. Федик, М. Куцулім, А. Колісник, В. Колісник, Л. Слюзар, Ю. Нєма, А. Запаринюк, А. Гукало, Й. Марцинюк, М. Пришляківська, К. Чигирин, Л. Томашук, Порхило, Ревуцька, К. Бойко, А. Мокринська, М. Тимчак, Білоніжка, А. Герич, Ф. Якович, А. Корнило, М. Грицишин, Цьокан, Данилюк, М. Байдак, М. Гонсов, П. Хомик, Е. Залуська, М. і П. Нєми, Гарасимів, І. і К. Випруки, К. К. Редкевичи, М. Ших, П. Гуменюк, П. Марчин, М. Гладиш, М. Бабляк, Павлина Олещук, Нижник, А. Верхоліс, М. Хоростівська, А. Криськів, К. Валентин, Ф. Юрійчук, А. Білик, М. Харабарук, Загурська, Волкович, Володимир Лах.

ТОРОНТО, ОНТ: М. Гужда, Н. Грабовський, Мих. Пащук, С. Степа, В. Сопель, І. Ващук, Н. Будковський, Д. Білошицький, Ярослав Сенів, Яків Ковальчук, М. Грицишин, П. Грицишин, Ів. Федусь, Ст. Габа, Йос. Шмігельський, Д. Лобай, Микола Цицак.

Д. Куць, Гемилтон, Онт.

Т. і Ф. Дяковськи, Гринь Драбина, Вайнона, Онт.

І. Шалько, А. Білоус, Детройт, Миш. Григорій і Олеона Степаники, Кливленд, Огайо.

ДОСІ ВИЙШЛИ КНИЖКАМИ НАСТУПНІ ПРАЦІ
АВТОРА:

12 ріжних драм і комедій (всі вичерпані).

ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ — повість з часів Революції у Східній Україні у двох частинах; (вичерпана), ціна 1 долар.

ВИЗНАЧНЕ ЖІНОЦТВО УКРАЇНИ — Життєписи у чотирьох частинах — (на вичерпанні), ціна \$1.50.

ЧОРНІ ХМАРИ ІЗЗА ПРИПЯТИ — історична повість з часів Хмельниччини, ціна \$1.50.

Готові до друку?

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ,
коло 800 сторін друку.

Перший том трильогії ОГНЕМ I КРОВЮ, повість з часів першої Світової Війни у двох частинах, під назвою “В КІГТЯХ ДВОГОЛОВОГО ОРЛА”. Коло 450 сторін друку.

Приймається підписка на повість “В КІГТЯХ ДВОГОЛОВОГО ОРЛА”. Ціна \$2:50; писати на адресу Alexander Luhowy, Box 50, 324 Queen St. W., Toronto 2-B, Ont., або на ту, що буде проголошена в часописах.

